

Perry Anderson: Motsägelser hos Antonio Gramsci

[Ur New Left Review, nr I-100, november-december 1976, s 5-78. 2017 kom essän i nytryck, från Verso, tillsammans med ett nytt förord av Anderson, och som bilaga en rapport om Gramscis arbete i fängelset av en medfånge, Athos Lisa. Båda dessa texter finns också översatta här. I förordet skriver Perry Anderson att han har ändrat lite i den engelska texten. Denna översättning är dock gjord utifrån den ursprungliga texten. Vidare har underrubrikerna ändrats i den nya engelska utgåvan, men inte heller dessa förändringar finns med i denna svenska översättning. Översättning från engelska, Göran Källqvist.]

Innehållsförteckning

Förord (2017).....	2
Motsägelser hos Antonio Gramsci.....	17
Omstritt arv.....	17
I. Hegemonins förvandlingar.....	19
Ställning och rörlighet.....	19
Öst och väst.....	20
”Permanent revolution”.....	22
Statens tre ställningar.....	23
”Hegemoni”: begreppets historia.....	24
”Hegemoni” och Komintern.....	27
”Hegemoni” i anteckningsböckerna från fängelset.....	28
Utvidningen av begreppet.....	29
Begrepp och problem.....	32
Gramscis första modell.....	33
Vänstersocialdemokratins illusioner.....	34
Poulantzas’ och Mandels misstag.....	36
Den andra lösningen.....	38
Ett tredje försök.....	40
Althusser och Gramsci.....	40
”Ideologiska statsapparater”.....	42
Croces inflytande.....	43
Den avgörande asymmetrin.....	45
Det borgerliga klasstyrets karaktär.....	46
II. Balansen mellan tvång och samtycke.....	49
Referensramarna från Komintern.....	51
Croce och den historiska materialismen.....	52
III. Jämförelsen mellan öst och väst.....	54
Den borgerliga makten i väst.....	55
Bordigas formulering.....	56
IV. Ställningskriget strategi.....	58
”Teilaktionen”.....	58
Gramscis rättelse.....	60
Enhetsfronten mot Tredje perioden.....	62
Kautsky och ”utnöttningsstrategin”.....	63

Luxemburgs svar.....	65
Debatten sprider sig till Ryssland.....	67
Gramscis formulering.....	68
En felaktig lösning.....	70
Trotskyj och ”manöverkriget”.....	71
Slutsatser.....	74
Bilaga: Athos Lisas rapport.....	78
Inledande not.....	78
Minnen, av Athos Lisa.....	80

Förord (2017)

Ingen italiensk tänkare är mer känd idag än Antonio Gramsci. Om akademiska citat och internet-referenser är till någon vägledning, så är han mer inflytelserik än Machiavelli. Bibliografin över artiklar och böcker om honom uppgår nu till omkring 20.000 poster. Går det att använda någon sorts kompass i denna störtskur? *Anteckningsböckerna från fängelset* blev för första gången tillgängliga, tematiskt förpackade och politiskt censurerade, i slutet av 1940-talet. Den första mer omfattande översättningen av dem till något språk kom i början av 1970-talet, med *Selections* på engelska av Quintin Hoare och Geoffrey Nowell Smith, och den gav dem en internationell läsekrets av vad som troligen är den mest lästa enstaka versionen av hans skrifter. Omkring fyra decennier senare är det världsomspännande mottagandet av dem i sig själv ämne för forskning, och täcker ett enormt användningsområde.¹ Att detta stöd har varit så stort, under en epok som är så olik den i vilken Gramsci levde och tänkte, kan man tacka två drag i hans arv, som skilde det från alla andra av hans tids revolutionärer.

Det första var att det var så flerdimensionellt. Spännvidden på de ämnen som behandlas i *Anteckningsböckerna* – de ledande europeiska staternas utveckling; strukturen på deras härskande klasser; karaktären på deras herravälde över dem de härskade över; de intellektuellas funktion och variationer; arbetarklassens erfarenheter och böndernas sätt att se på världen; förhållandena mellan staten och civilsamhället; de senaste produktions- och konsumtionsformerna; frågor om filosofi och utbildning; de ömsesidiga banden mellan den traditionella eller avantgardistiska och den folkliga eller folkloristiska kulturen; uppbygget av nationer och religionens överlevnad; och inte minst sätten och medlen för att gå utöver kapitalismen och upprätthålla socialismen – hade och har ingen jämlike inom vänsterns teoretiska litteratur. Spännvidden gällde inte bara ämnena utan var också rumsligt, eftersom Italien kombinerade en utvecklad kapitalistisk industri i norr med ett ålderdomligt förkapitalistiskt samhälle i söder, och *Anteckningsböckerna* uppstod ur direkta erfarenheter av båda, som gör att de i en annan tidsperiod kunde tala till läsare både i den första och den tredje världen. Det fanns mycket att välja från.

Den andra magnetiska lockelsen i hans skrifter fanns i att de var så fragmentariska. I fängelset var Gramsci anteckningar fåordiga, utforskande, nedklottrade anteckningar till arbeten som han aldrig fick möjlighet att skriva i frihet. Som David Forgacs skulle påpeka gjorde det dem tankeväckande snarare än avgörande, och inbjöd efter hans död till fantasifulla rekonstruktioner i en sorts samman-

¹ Se bland mycket annat, samlingarna *Gramsci in Europa e in America*, Bari 1995, och *Gramsci in Asia e in Africa*, Cagliari 2010.

fattning.² De var mindre bindande än en färdig teori, vilket gjorde dem ännu mer tilltalande för alla möjliga uttolkare – en punkt som inbjöd till improvisationer. I denna lockelse låg oundvikligen också en frestelse. Var låg gränsen där själva poängen förstördes? Det var en grundläggande fråga som artikeln nedan åtog sig att ta itu med. Idag krävs en del förklaringar om dess ursprung, mål och hur den togs emot. Som en studie av centrala politiska begrepp hos Gramsci kom den efter att hans arbete hade tagits upp i *New Left Review* i början av 1960-talet, historiskt det första sammanhängande försöket att använda detta arbete utanför hans hemland. Denna samling skrifter var främst inriktade på att analysera det brittiska samhället förr och nu, och tog sig mer an att sätta Gramscis teorier i arbete än att bara förklara dem. Men strax efteråt började tidskriften publicera översättningar och presentationer av västmarxismens viktigaste verk som hade utvecklats i Europa utanför Sovjetunionen efter oktoberrevolutionen, och som fortfarande var livskraftiga – Lukács, Sartre, Adorno, Althusser var fortfarande aktiva – med målet att förklara och värdera dess främsta tänkare.³ I denna grupp hade Gramsci en central plats. Ett resultat av detta gemensamma projekt var en artikel som jag publicerade 1974 i ett försök att återuppta denna tradition, *Om den västerländska marxismen*.*

Ett år senare kom den första viktiga upplagan av de anteckningsböcker som Gramsci skrev i fängelset ut i Italien, frukten av åratals av noggrant arbete av Valentino Gerratana, en utomordentligt saklig och värdig kommunistisk forskare. Med denna i hand skrev jag i slutet av 1976 texten som följer. Syftet med ”Motsättningar” var dubbelt, språkvetenskapligt och historiskt: att noga titta på hur centrala begrepp användes i *Anteckningsböcker från fängelset*, på ett sätt som inte hade gjorts förut, och återskapa de politiska sammanhang i vilka de hade sitt ursprung och till vilka de hänvisade. Effekten av detta arbete blev också dubbelt: att visa pendlarna och till och med, eller kanske speciellt, motsättningarna i *Anteckningsböckernas* mest slående och nyskapande teman, och ge en begriplig orsak till dem, och att visa att Gramsci politiskt sett var en revolutionär av leninistiskt slag, vars strategiska tänkande bara gick att förstå inom ramen för Tredje internationals och dess debatter.

”Motsättningar” utarbetades som en uppföljare till *Om den västerländska marxismen* och skrevs i slutet av 1976 och kom ut i *New Left Review* i början av 1977. Följande år publicerades den som bok i Italien med titeln *Ambiguità di Gramsci*. Där hade det italienska kommunistpartiet sedan en tid förkunnat att vägen framåt för partiet och landet var en Historisk kompromiss med kristdemokraterna, och hade på sommaren 1967 fått sitt största röststöd någonsin, med över en tredjedel av rösterna. I efterdyningarna till denna framgång stödde det nu en ”Nationell solidaritetsregering” under ledning av Giulio Andreotti. Detta var en svängning som på olika sätt hade sin motsvarighet i de flesta kommunistpartierna i Västeuropa. Den spanska partiledaren Santiago Carrillo hade teoretiserat den som eurokommunismen, och hade sedan hjälpt till att återupprätta Bourbonmonarkin i Madrid, och den upprepades därefter på sitt sätt av kommunistpartiet i Frankrike, där den nya läran redan tidigt fick lärjungar. Gemensamt för alla varianter var att de förkastade de principer som Tredje internationals hade byggt på, och hädanefter förpliktade sig till gradvisa parlamentariska

² ”Gramsci and Marxism in Britain”, *New Left Review* 1/176, juli-augusti 1989, s 71.

³ Se artiklarna som samlats i *Western Marxism A Critical Reader*, London: New Left Books 1978.

* Ingår (tillsammans med *I den historiska materialismens spår*) i *Om den västerländska marxismen*, Lund : Arkiv, 1984 – öa.

reformer som Västeuropas väg till socialismen, och där den italienska versionen lade till en lojalitetsförklaring till NATO. Under dessa förhållanden måste bilden av Gramsci – som för PCI var en nationell ikon som det inte var så lätt att bara överge – anpassas till tidens behov, som en fram-synt föregångare till partiets omvändelse till fredliga, gradvisa steg framåt mot mer utvecklade demokratiska former.

Men under sin nya ledare, Bettino Craxi, tänkte inte det italienska socialistpartiet låta sig marginaliseras av den historiska kompromissen, och visade snart sin förmåga att få sin större rival ur balans. Ett tidigt tecken var att deras månadstidskrift *Mondoperaio* på hösten 1976 publicerade fyra artiklar av ledande intellektuella – två historiker, Massimo Salvadori och Ernesto Galli della Loggia, och två filosofer, Norberto Bobbio och Lucio Colletti – som gratulerade PCI till sitt nya betraktelsesätt, men uppmanade det att överge anspråken på att det hade något att göra med Gramsci, som hade varit en hängiven revolutionär som hade förbundit sig att störta just den liberala demokrati som PCI nu äntligen hade anslutit sig till, när det i alla praktiska avseenden hade blivit ett reformistiskt parti i Kautskys och den europeiska socialdemokratins tradition – en utveckling som enligt dem var helt igenom positiv.⁴ PCI – som hade organiserat en egen diskussion för att förklara hur dess nuvarande uppfattningar var en kreativ utveckling av Gramscis arv – tvingades på defensiven och reagerade till en början irriterat, men gav sedan i början av 1977, medvetet om behovet av nationell solidaritet, ett mer dämpat men till större delen tamt svar. Dessa meningsutbyten överlappade publiceringen av ”Motsättningar” i *New Left Review*. Men vid denna tidpunkt följde jag inte den italienska politiska scenen tillräckligt noga, och var inte medveten om dem.

För att hylla 40-årsminnet av Gramscis död organiserade PCI senare samma år sin största konferens om hans tänkande någonsin. Den hölls i Florens och bevistades av många utländska deltagare, och betecknade, som det senare formulerades i den rikaste historien om mottagandet av Gramsci i Italien, höjdpunkten för hans inflytande över landets offentliga liv. Men, som samma redogörelse tillade, också en tid av kris för det.⁵ Ty detta var också ett år av utbredd revolt bland studenter och unga mot den Historiska kompromissen och allt den stod för, en rörelse som senare blev ”Autonomia”. I februari jagades ledaren för PCI:s fackliga del, som hade sagt till arbetarna att de måste göra ekonomiska uppoffringar för att backa upp den Nationella solidaritetsregeringen, bort under ilska scener på Roms universitetsområde, och på hösten var Bologna scenen för ett verkligt uppror. *Autonomia* kom att försvinna, men PCI hämtade sig aldrig från det främlingskap som dess äktenskap med kristdemokratin orsakade bland den yngre generationens mest politiserade krafter. I slutet av 1978 var den historiska kompromissens misslyckande uppenbart, till och med utifrån sina egna

---

4 *Egemonia e democrazia, Gramsci e la questione comunista nel dibattito di Mondoperaio*, Rom 1977, s 33-91. Salvadori hade just (1976) givit ut något som fortfarande är den överlägset bästa studien av Kautsky, som 1979 översattes till engelska som *Kautsky and the Socialist Revolution, 1880-1938* – ett grundläggande verk. Bobbios manifest *Quale socialismo?* kom också ut 1976 – och översattes ett decennium senare som *Which Socialism?* Galli della Loggia skulle gå vidare och skriva ett ytterst slående arbete om den italienska nationella identiteten, *L'identità italiana* (1996). Colletti, som mellan 1954 och 1964 hade varit medlem i PCI, hade orsakat avsevärd uppståndelse efter publiceringen i bokform av en intervju som *New Left Review* hade gjort med honom 1974 (I/86, juli-augusti 1974), som kom ut i Italien ett år senare som *Intervista politico-filosofica*, och angreps i en av PCI:s breddsidor vid *Mondoperaio*-symposiet som den främsta orsaken till oenigheten på mötet.

5 Se Guido Liguori, *Gramsci Conteso, Interpretazioni, dibattiti e polemiche 1922-2012*, Rom 2012, s 269-272. Denna trovärdigt balanserade redogörelse har utförts av en hängiven partimedlem, som är lojal mot minnet av PCI som det en gång var.

förutsättningar – kristdemokraterna hade tagit kommunistiska röster och inte givit något i gengäld – och PCI straffades vederbörligen vid valen påföljande år, och påbörjade sin långsamma tillbakagång mot upplösning.

Utgivningen av *Ambiguità di Gramsci* på våren 1978 kom således vid en tidpunkt då PCI fortfarande vidhöll att dess stöd till Nationell solidaritet var helt igenom gramscianskt, samtidigt som en ny generation till vänster om PCI gjorde uppror mot både dess politiska linje och hela kultur. För de sistnämnda var Gramsci ovidkommande. För de förstnämnda kunde alla påminnelser om hans band till bolsjevismen bara bli till besvär för deras strävan efter ett äktenskap med kristdemokratin. Logiskt nog ignorerades boken av de första och avfärdades av de andra.⁶

Men ungefär 6 år senare – då den historiska kompromissen hade övergivits, om än aldrig förkastats – kom ett svar. *L'officina gramsciana* var debuten för en intellektuell i partiet som hade en framtid, Gianni Francioni. Den föreslog att *Anteckningsböckerna från fängelset* skulle rekonstrueras utifrån ett försök att så långt som möjligt avgöra den exakta tidsordningen för när de skrevs, och hade ett tvåfaldigt mål: att plocka isär ordningen i den kritiska utgåva som Gerratana hade satt ihop, och tillbakavisa ”Motsättningar”, en uppgift som bokens andra del ägnade sig åt.⁷ Vad gällde den första uppgiften, övertygades en artig Gerratana inte av batteriet av tabeller och diagram som var ämnade att slå fast Francionis nyskapande och viktiga rön.⁸ Resultaten saknar varje hänvisning till hur de faktiska fysiska och moraliska förhållanden under vilka Gramsci tvingades skriva i fängelset förändrades, och de säger mycket mindre om historien för hans skrivande än en annan forskares, Raul Mordentis, redogörelse för hans skrivandes historia som publicerades ett årtionde senare.⁹

Vad gäller Francionis andra mål var den vägledande principen bakom hans resonemang påståendet att det i grunden fanns en samstämmighet i Gramscis begreppsapparat, och att den skulle avskiljas från varje viktigt historiskt sammanhang. Det första påståendet återupprepade ett anspråk som tidigare hade förts fram av en av eurokommunismens ståndaktiga franska anhängare, Christine Buci-Glucksmann, nämligen att motsättningarna i Gramscis hantering av begreppen ”stat” och ”civilsamhälle” försvann om man bara insåg att han kom fram till uppfattningen om en ”utvidgad” eller ”integrerad” stat som omfattade båda. Det andra innebär att bannlysa alla bevis, oavsett hur otvivelaktiga de är, på att Gramscis politiska uppfattning praktiskt taget inte hade något gemensamt med vad PCI hade blivit. Kronologiska gräl lade inte till särskilt mycket.¹⁰ Som en övning i lokalt

6 I dåtidens atmosfär bytte enskilda personer ofta ståndpunkt. Under årtiondet mellan 1964 och 1974 var Colletti en värtalig kritiker av PCI från vänster, men 1977 hade han närmast sig PSI till höger om PCI. Efter att ha läst ”Motsättningar” skrev han till mig och berättade att han tyckte den var bra och rekommenderade att den skulle ges ut i Italien av det förlag som hade givit ut intervjun, men att han själv hade beslutat att man måste tänka igenom allting i grunden: brev, 6 januari 1977. Mycket senare skulle han väljas till parlamentet för det center-högerparti som leddes av Silvio Berlusconi.

7 *L'officina gramsciana. Ipotesi sulla struttura dei 'Quaderni del carcere'*, Neapel 1984, s 17-146 ägnas åt den första uppgiften, och s 149-228 åt den andra.

8 *Gramsci. Problemi di metodo*, Rom 1997, ”Impaginazione e analisi dei 'Quaderni'”, s 143-153.

9 ”Quaderni del carcere di Antonio Gramsci”, i Alberto Asor Rosa (red), *Letteratura italiana*, vol IV, Turin 1996, s 553-629. Det räcker att jämföra Mordentis analytiska tabell och bibliografiska kommentarer, s 580-582 ff, med Francionis appendix på s 137-146 för att se skillnaden.

10 Francionis glansnummer var invändningen att min behandling av tre olika användningar av ”hegemoni” i *Anteckningsböckerna* inte respekterade den ordning i vilka de först uppträdde i dem. Eftersom jag anmärkte att de utnyttjades samtidigt genom hela anteckningsböckerna, så var det i själva verket logiskt med en analytisk snarare än tidsmässig redogörelse.

urskuldande sprang händelserna snart om *L'officina gramsciana*, alltmedan partiet raglade mot sitt slut. Tre år senare, vid 50-årsminnet av Gramscis död 1987, kunde Colletti med lättnad konstatera att vänstern i Italien nu var helt igenom reformistisk, men att Gramsci aldrig hade varit det och att partiet därför med rätta hade tagit fullständigt och oåterkalleligen avstånd från honom. Inom partiet höll ingen mindre än auktoriteten Aldo Schiavone, chef för Gramsci-institutet, med: i partiets övergripande politik, förkunnade han, fanns det inte kvar en enda idé från Gramsci.¹¹ Man kan också säga att det inte heller fanns kvar någon annan idé av betydelse hos de som strax därefter ledde partiet till sin död.

I Italien har inte PCI:s försvinnande inneburit att det allmänna intresset för sin största tänkare har försvunnit. Alltför många institutionella och akademiska karriärer var investerade i hans person och arbete för att landets Gramsci-industri skulle stänga ner tillsammans med det parti som hade givit upphov till den. Under hela 1990-talet och in på det nya seklet har ett outtröttligt flöde av bibel-tolkningar fortsatt, i en språkvetenskap som nu är åtskild från dagens – om än inte alltid gårdagens – politik, och som 2007 fick sin kulmen i påbörjandet av en Edizione Nazionale av Gramscis *Samlade verk*, ”under beskydd av republikens president”. Det är planerat totalt 19 band, men ett decennium senare har bara tre kommit ut, två av dem helt enkelt översättningar av andra författare som Gramsci hade gjort, och med denna takt kan projektet förväntas vara färdigt cirka 2070. Ansvaret för de band som så småningom ska innehålla *Anteckningsböckerna från fängelset* har anförtrots Francioni, vilket fullbordar hans ambition att ersätta det arbete som utförts av Gerratana, en forskare med den gamla skolans integritet som har ignorerats av sitt partis arvtagare.¹² Farhågor om projektet har uttryckts av vetenskapsmän som är tillgivna Gramscis minne på ett mindre mausoleumliknande sätt. Francionis föreslagna omdisponering av *Anteckningsböckerna* har angripits som godtyckliga personliga beslut, som i ett fall – som redan har förevisats – tjänar dolda politiska avsikter men saknar språkvetenskaplig grund. Och den Nationella utgåvan, som är resultatet av ett påbud från kulturministeriet, är av en monumental natur som till och med har givit upphov till farhågor bland annars positiva kritiker, som är rädda för att det riskerar att mumifiera Gramsci.¹³

Den mest framstående övriga litteraturen om Gramsci i Italien har varit av en helt annan sort, och är – på senare tid praktiskt taget krampartat – inriktad på biografiska frågor om hans personliga liv och politiska öde. Den dök upp efter att den tidigare hårda partikontrollen över arkiven i Rom hade lättat, om än selektivt, och det som tidigare var stängda arkiv i Moskva hade öppnats upp, om än ofullständigt. Nya dokumentära fakta har blottats om den ryska familj som han gifte in sig i, Piero Sraffas och hans svägerska Tatjana Schuchts roller under hans förbindelser med partiet medan han

11 ”Oggi non troviamo più una solla delle indicazioni politiche gramsciane alla base della politica complessiva del Pci.” Se Liguori, *Gramsci Conteso*, s 310.

12 I en händelse som var värdig Balzac, ur vars sidor hans efterträdare skulle kunna stiga fram, inbjöds han inte ens till mötet för 60-årsminnet av Gramscis död. Gerratana föddes på Sicilien 1919 och anslöt sig vid 24 års ålder till motståndsrörelsen i Rom, stred i GAP (Gruppi di Azione Patriottica) och hjälpte till att organisera återuppbygget av partiet i staden. Han var vän och samtida till Giaime Pintor, en av sin generations mest begåvade författare som dödades 1943, och vars postumt utgivna samling *Il sangue d'Europa* redigerades och presenterades av Gerratana 1950. Engelska läsare kan få en känsla för Gerratanas kvalitéer som intellektuell historiker från artiklar om Rousseau och Voltaire, Marx och Darwin, Lenin och Stalin, Althusser och Heidegger, som översatts i *New Left Review*, I/86, I/101-3, I/106, I/111. Han dog år 2000.

13 Liguori, *Gramsci Conteso*, s 337-343, 418-420: Francionis föreslagna ändringar i anteckningsbok 10 ogillades skarpt som ett styckverk för att förändra den från en kritik av Croce till en kritik av Bucharin, för att visa Gramscis fiendlighet mot den sovjetiska marxismen på Stalins tid.

satt i fängelse, de åtgärder som PCI och Komintern vidtog mot honom under dessa år, anteckningsböckernas öde efter hans död, och mycket mer. Den rikhaltiga litteratur som allt detta har givit upphov till innehåller en hel del av intresse. Men den har hela tiden smutsats ner av två motsatta bidragande motiv.¹⁴ Kommunismen kanske har försvunnit Italien, men antikommunismen har inte gjort det: en stor del av denna biografiska produktion fungerar bara som en käpp för att slå på PCI eller Togliatti, oavsett hur länge partiet politiskt sett har varit dött. Omvänt har postkommunismen gjort allt för att försvara sin förvandling genom att presentera en ny bild av Gramsci, som om han inte bara förebådade utan faktiskt redan förkroppsligade den fred som postkommunismen har slutit med kapitalismen i allmänhet och den amerikanska världen i synnerhet.¹⁵ Båda sidors behandling har kännetecknats av sensationer, spekulationer och manipulering. De mest orimliga tolkningarna, som kulminerade i påståenden att Gramsci var en liberal demokrat som bröt med kommunismen i fängelset, att Togliatti inte bara översåg med att han fortsatte vara fängslad, utan efter hans död också tystade ner eller förstörde en saknad anteckningsbok som utan tvivel visade att han hade omvänts till västliga värderingar, kom från den antikommunistiska sidan, och framkallade som svar en enkät som samlade tjugo indignerade eller avfärdande postkommunistiska genmälen.¹⁶ Hänförelsen spelades upp i media, och är inte någon reklam för det intellektuella livets nuvarande tillstånd i Italien.

Utomlands har den mest vederhäftiga studie av *Anteckningsböckerna från fängelset* som givits ut under de senaste åren varit Peter Thomas verk, *The Gramscian Moment* [Det gramscianska ögonblicket], som kom ut 2009. Nästan hälften av boken ägnas åt att vederlägga ”Motsättningar”, längs linjer som har inspirerats av Francioni, och i hans fotspår av Buci-Glucksmanns auktoritet.¹⁷ Arbetets höjdpunkt är återigen argumentet att Gramscis olika användningar av ”stat” och ”civilsamhälle” är helt förenliga med varandra och härleds från en ”integrerad” uppfattning att staten innefattar båda. Thomas spårar denna syn på staten tillbaka till Hegel, och hävdar att Gramscis

14 Ledande bidrag innefattar: *L'ultima ricerca di Paolo Spriano*, Rom 1988; Aldo Notali, *Antigone e il prigionere* Rom 1991; Giuseppe Fiori, *Gramsci, Togliatti, Stalin*, Rom 1991; Massimo Caprara, *Gramsci e i suoi carcerieri*, Milano 2001; Angelo Rossi, *Gramsci da eretico a icona*, Neapel 2010; Luciano Canfora, *Gramsci in carcere e il fascismo*, Rom-Salerno 2012; Giuseppe Vacca, *Vita e pensieri di Antonio Gramsci, 1926-1937*, Turin 2012; Franco Lo Piparo, *I due carcerieri di Gramsci*, Rom 2012 och *L'enigma del quaderno*, Rom 2013; Mauro Canali, *Il tradimento*, Venedig 2013. En annan kategori tillhör Gerratanas utgåva av Sraffas brevväxling med Tatjana Schucht, *Lettere a Tania per Gramsci*, Rom 1991.

15 Se till exempel, *The H-Word*, s 80-81.

16 Angelo d'Orsi (red), *Inchiesta su Gramsci, Quaderni scomparsi, abiure, conversiioni, tradimenti; leggenda o verità?*, Turin 2014. Termen ”postkommunistisk” beskriver allmänt sett medlemskap i PCI vid den tid då det fortfarande existerade. I den stora majoriteten fall har det också kommit att betyda ett övergivande av alla band till kommunismen. Men precis som på andra ställen, finns i denna bok spridda fall av personer som är trogna de tidigare idealen, och är mot vad det Demokratiska partiet – förment arvtagare till PCI – har gjort med dem. Ofta kommer de från Rifondazione comunista, den nu lilla grupp som gick mot att upplösa PCI 1991: Raul Mordenti är ett anmärkningsvärt exempel i denna bok. Ett groteskt drag hos en stor del av den antikommunistiska litteraturen är påståendet att den representerar en sorts historia som har härletts ur Carlo Ginzburgs rekommendation om ledtrådar som en analytisk princip. I det motsatta lägret har Francioni koketterat med samma inbilskhet: *L'officina gramsciana*, s 23.

17 ”Som Francioni har visat, är Andersons misstag ...”; ”Francioni har givit följande användbara kommentar...”; ”Som Francioni konstaterar...”; ”Som Francioni har hävdat...”; ”Francionis bevisföring...”; ”Buci-Glucksmanns *Gramsci and the State* kan nästan läsas som en punkt-för-punkt underförstådd vederläggning av Andersons argument...”; ”Som Buci-Glucksmann betonar ...”; ”Om vi modifierar en mening från Buci-Glucksmann ...”; ”Som Buci-Glucksmann ursprungligen föreslog ...”; ”Som Buci-Glucksmann så klarsynt konstaterade ...”; ”Som Buci-Glucksmann hävdar ...”; ”Som Buci-Glucksmann konstaterar ...”: *The Gramscian Moment. Philosophy, Hegemony and Marxism*, Leiden 2009, s 57, 81, 97, 116, 140, 220-221, 238, 406.

verkliga originalitet var att han utvecklade denna uppfattning – inte att han befattade sig med hegemoni. För engelsktalande läsare tjänar således *The Gramscian Moment* som en introduktion till det Thomas beskriver som en utvidgning av ”den allra senaste gramscianska forskningens” språkvetenskapliga framsteg.¹⁸ Denna föreställning innehåller förvisso något underligt. Thomas motiv för sin långa kritik av ”Motsättningar” är att hävda att ”den är den mest välkända och inflytelserika av alla studier om Gramsci på engelska”, och att den ”fick stort bifall” som ”representativ för en mer allmänt vedertagen bild av Gramsci”, och faktiskt fungerade som en sannskyldig ”prövosten” på området.¹⁹ Bara en ytterst flyktig blick på den existerande litteraturen, som till överväldigande del domineras av synsätt som ligger nära Thomas’ anda, räcker för att slå hål på varje sådan tanke.

Viktigare än detta påhitt är att ett arbete som angav som sitt mål att ”på nytt lägga fram ett utpräglat marxistiskt filosofiskt forskningsprogram” till sin form är så opolitiskt.²⁰ På 450 sidor om Gramsci finns knappt en enda konkret hänvisning till det som är känt om hans politik, än mindre hur han togs emot politiskt i Italien och på andra ställen – inte ett ord om Athos Lisas rapport om Gramscis politiska föreläsningar i fängelset, som ur så många synvinklar var så olägliga. Även om han även i detta följer i Francionis fotspår, så är skälet till denna tystnad uppenbarligen inte detsamma, eftersom Thomas står ovan alla misstankar om att vara positiv till den Historiska kompromissen, eller det som föregick och följde den. Vad kan då förklaringen till detta vara? Svaret är högst sannolikt ett beroende av den postkommunistiska forskarmiljön i Italien, vars arbete *The Gramscian Moment* höjer till skyarna, och vars känslighet skulle förnäras av varje mer rejäl eller tydligt politisk ståndpunkt.²¹ Men det vore ett misstag att begränsa detta underförstådda släktskap till enbart en fråga om formell artighet. Det är tydligt att det ligger ett delat antagande bakom det, ett antagande som är utbrett inom den intellektuella historien i stort, utöver studierna av Gramsci. Det är ett antagande som är så vanligt att det praktiskt taget sker automatiskt – nämligen att varje stor tänkares tänkande måste vara lika sammanhängande som det är upphöjt, och att den främsta uppgiften för de som kommenterar det är att visa dess grundläggande underliggande enhet. Verkligheten är raka motsatsen: en verkligt nyskapande tänkares tänkande kommer i typfallet – inte slumpmässigt utan begripligt – att uppvisa betydande strukturella motsättningar som inte går att skilja från dess kreativitet, och alla försök att påtvinga det eller dra ut en konstgjord enhetlighet kan bara sluta med förenklingar och förvanskningar. Kända exempel är ödet för tre av den tidiga moderna periodens mest kraftfulla politiska tänkare, Machiavelli, Hobbes och Rousseau, vars verk är sönderslitna av centrala motsättningar, och som alla regelbundet blir offer för missriktade försök att tillämpa Davidsons princip om välgörenhet på dem. I händerna på detta i allra högsta grad konventionella antagande blir målet för varje välmenande studie av Gramsci att visa upp dess högre enhet, och det leder till mer eller mindre geniala uppvisningar i det som antikens och medeltidens vishet kallade ”att rädda det yttre”.²² Thomas’ bok ska inte anklagas speciellt för ett misstag som är så utbrett, och heller inte begränsas till det, eftersom större delen av verket handlar om *Anteckningsböckernas* mer

18 *The Gramscian Moment*, s 441.

19 *Ibid*, s xx-xxi, 47, 80.

20 *Ibid*, s 441.

21 Typiskt för hur politiken figurerar – eller undgår att figurera – i boken är formuleringar som: ”Det är inte vår uppgift att här bedöma de komplicerade politiska uträkningar som förmådde Togliatti ...”; ”Gramsci kritiserar det han ser, vare sig det är rättvist eller ej ...”; etc.; *The Gramscian Moment*, s 105-106, 213.

22 Simplicius begrepp från 500-talet när Ptolemaios’ astronomi anpassades till avvikelser i himmelen, vilket som bekant var omtvistat vid Galileos öde.

strikt filosofiska sida.

I fallet Gramsci finns en uppenbar skillnad mellan vad Gramsci själv ansåg och hur hans texter vanligtvis användes. Bortsett från byråkratins lista av manipuleringar, var det inte bara resultatet av förvanskningar av senare uttolkare. Det var möjligt genom att Gramscis intellektuella utforskningar innehåller många olika inriktningar, som han inte hade särskilt bråttom att göra förenliga eller sammanfatta. De har inte som mål att skapa ett system: det finns absolut ingen oro för att det kan finnas motsättningar, och på grund av censuren innehåller de en rad omskrivningar och utelämnanden. I den form med nedklottrade frågor som han valde är det dessutom tydligt att Gramsci främst var intresserad av ett område som var utforskat av den historiska materialismen – frågor som den marxistiska traditionen inte hade sagt särskilt mycket om, och hade tagit mycket av det som den faktiskt sa för givet. Resultatet av dessa två omständigheter – den mosaikliknande, utforskande formens lösliga karaktär, och att vissa bakgrundsantaganden var outtalade – blev ett upplägg som hoppar över kriterier som sammanhållna förklaringar och att följa Kominterns påbud. Om Gramsci någonsin hade kunnat bearbeta materialet i *Anteckningsböckerna* för publicering, så hade han säkerligen ombesörjt detta. Vi kan säga det med visshet enbart utifrån hans skrifter före fängelsetiden. Den form som Gramscis tankar tog i fängelset var inte olik en vanlig bok, och gjorde det fullt möjligt att utveckla tankar som inte alltid gick i en oföränderlig riktning, och ibland övergav en logisk väg och drog slutsatser som stod i strid med vad vi av andra skäl vet att han ansåg. Att, som jag, säga att Gramsci vid dessa tillfällen ”gick vilse” var alltför dramatiskt, i linje med ett retoriskt i drag hela texten. Men det är uppenbart att Gramsci själv var väl medveten om att hans funderingar var provisoriska och möjligen bristfälliga. Som han skrev: ”Noterna i både denna anteckningsbok och de andra, kraftades ner som snabba påminnelser *pro memoria*. De ska allihopa gås igenom pedantiskt och kontrolleras, eftersom de säkert innehåller brister, felaktiga anknytningar, tidsförväxlingar. De har skrivits utan tillgång till böcker som de hänvisar till, och det är möjligt att de efter att ha kontrollerats kommer att bli radikalt korrigerade, om det motsatta till vad de säger visar sig vara sant.”²³

Att min artikel var öppen för olika sorters kritik stod klart för mig när jag läste Eric Hobsbawms reflektioner om Gramsci, några månader efter att ”Motsättningar” publicerades i *NLR*. I mars 1977 höll han ett kort föredrag vid en konferens om Gramsci i London, och det publicerades i *Marxism Today* i juli. Han utvidgade det till ett tal vid den stora konferens till 40-årsminnet som organiserades av PCI i Florens i december, och som senare publicerades 1982.²⁴ Ett kvarts sekel senare blev den ursprungliga Londonversionen ett kapitel i hans samling av skrifter om marxismen, *How to Change the World* [Hur världen ska förändras], som kom ut 2011.²⁵ Men den mer genomarbetade

23 *Quaderni del carcere*, II, Turin 1975, s 1365.

24 Londonversionen – ”Gramsci and Political Theory”, *Marxism Today*, juli 1977, s 205-213; Florensversionen – ”Gramsci and Marxist Political Theory”, i Anne Showstack Sassoon (red), *Approaches to Gramsci*, London 1982, s 19-36; originalet i *Politica e storia in Gramsci*, II, Rom 1977, s 37-51.

25 ”Gramsci”, i *How to Change the World: Tales of Marx and Marxism*, London 2011, s 314-333. Mystiskt nog – svek minnet? – angav Hobsbawm talet i Florens som källa till detta kapitel, och räknade upp det som tidigare opublicerat. Skillnaden mellan de två versionerna berodde på publiken. Åhörarna i London behövde få en förklaring av det speciella med Italien som gjorde en tänkare som Gramsci möjlig, vilket var onödigt i Italien, medan åhörarna i Italien var berättigade mer material om Andra internationalens bakgrund och överhuvudtaget de marxistiska debatter som Gramsci ställdes inför. Anmärkningsvärt nog nämner inte Thomas någon av versionerna med ett enda ord, trots att hans enorma bibliografi har plats för artiklar av Nietzsche och Wittgenstein.

version som han höll i Florens är mycket viktig läsning. På bara lite mer än ett dussin sidor skapade Hobsbawm i båda varianterna den bästa övergripande karakteriseringen av Gramsci som revolutionär tänkare som skrivit hittills, med ett kärnfullt djup som saknar motstycke i litteraturen.

Han hävdade att Gramscis centrala originalitet var det sätt på vilket han resonerade kring både revolutionärt strategiska frågor för att erövra makten från kapitalet och om uppbygget av samhället efter kapitalet, inom samma begreppsmässiga ramar som låg bakom hans teori om hegemoni. Det var ett misstag att bara betona det första utan att ge vederbörlig tyngd åt det andra. Gramsci var förtjust i militära liknelser men aldrig deras fånge, ty ”för en soldat är krig inte fred, även om det fortsätter politiken med andra medel, och en seger är, yrkesmässigt talat, ett mål i sig själv”, men för Gramsci ”är kampen för att störta kapitalismen och bygga socialismen i grund och botten en oavbruten process där själva maktöverförandet bara är ett ögonblick”.²⁶ Av detta följde att ”den grundläggande frågan om hegemoni inte är *hur* revolutionärer kommer till makten, även om denna fråga är mycket viktig. Det är hur de ska bli accepterade, inte bara som politiskt existerande och oundvikliga härs-kare, utan också som vägledare och ledare.”²⁷ Här var det viktigt att komma ihåg, att till skillnad från både Marx och Lenin hade Gramsci haft direkta erfarenheter i Turin av arbete i en proletär arbetarrörelse efter kriget och vad det innebar att leda en sådan, och det gav honom en mycket bättre känsla för den kulturella förvandling som, i frånvaro av ett internationellt krig, krävdes för att störta den befintliga samhällsordningen och bygga ett nytt samhälle som skulle bli varaktigt. Socialism innebar inte bara att socialisera produktionen, även om det var grundläggande, utan också att människor socialiserades, i ordets sociologiska betydelse, till nya mänskliga relationer och strukturer för verkligt folklig makt, och att murarna mellan staten och civilsamhället löstes upp. Den hegemoni som måste erövrats, inte bara före och under revolutionen utan också efter den, gick bara att uppnå med hjälp av aktivt massdeltagande och ömsesidig skolning, ”en skola i ett nytt medvetande, en mer fullständig mänsklighet för den socialistiska framtiden”.²⁸ Det var uppenbart att faran för att byråkratismen krossade alla sådana framtidsutsikter i Ryssland var en av de saker som han var upptagen av i fängelset.

Det var en vision, anmärkte Hobsbawm, som grundades på en övergripande politisk teori av en sort som marxismen alltid hade saknat, och förknippade Gramsci med Machiavelli som teoretiker av samhällets grund och omvandlingar. Men det som särskilde Gramscis begrepp var hans förståelse att politik är mer än makt – att samhällen inte bara är system för ekonomisk makt eller politiskt tvång, utan också har en viss kulturell sammanhållning, till och med när de slits sönder av klassmotsättningar. Under moderna förhållanden innebar det att nationen alltid var en livsviktig arena för kampen mellan klasser. I typfallet var identifieringen av härskarnas stat med civilsamhället den starkaste faktorn i deras hegemoni, och framgångsrika utmaningar mot det var ett typiskt framsteg för en segerrik revolution.

I efterdyningarna till nederlagen efter Första världskriget och Sovjetunionens isolering hade arbetarklassen i Europa strategiskt påtvingats ett ställningskrig. Men det var ingen absolut princip, och om omständigheterna förändrades var ett manöverkrig en möjlighet. Å andra sidan var det inte bara ett

26 Florensversionen, s 28.

27 Londonversionen, s 211; *How to Change the World*, s 328.

28 Florensversionen, s 34.

tillfälligt krav i väst, utan istället en nödvändig del under varje hård revolutionär strid, överallt i världen. Gramsci var varken någon sorts reformist eller en förtida eurokommunist, sa Hobsbawm till sina italienska åhörare. I fängelset skrev han under den period då arbetarklassen led bittra nederlag mot fascismen i Central- och Östeuropa, och han sökte en utväg ur Tredje internationalens återvändsgränd på den tiden. Men till skillnad från alla dess övriga ledare insåg han att nederlagen varken lämnade segrarna eller de besegrade oförändrade, och att det ”skulle kunna orsaka en mycket farligare långsiktig försvagning av de progressiva krafterna, med hjälp av det han kallade en ’passiv revolution’. Å ena sidan skulle den härskande klassen kunna gå med på vissa krav för att förekomma och undvika en revolution, å den andra kan den revolutionära rörelsen upptäcka att den i praktiken (om än inte nödvändigtvis i teorin) accepterar sin kraftlöshet och bryts ner och integreras politiskt i systemet”.²⁹ Vassa ord som Hobsbawm yttrade i London men förskonade sin publik i Florens.

Gramsci skulle inte bara bedömas gentemot PCI:s nuvarande eller tidigare politik efter kriget. Inte heller skulle han betraktas som en aldrig ifrågasatt auktoritet. Hans iakttagelser om Sovjetregimen på Stalins tid var alltför optimistiska, och de botemedel som han antydde var otvivelaktigt otillräckliga. Den betydelse han gav de intellektuellas roll inom arbetarrörelsen och under historien i stort var, som den stod, inte övertygande. Att uttrycka dessa meningsmotsättningar var att följa det exempel han hade givit. Hobsbawm avslutade sitt tal i Florens: ”Vi är lyckligt lottade att kunna fortsätta hans arbete. Jag hoppas att vi ska göra det med lika stor självständighet som han gjorde.”³⁰

Det har inte skrivits någon mer övertygande översikt av Gramscis tänkande i fängelset. Från hans höga utsiktspunkt var all mer detaljerad granskning av texten överflödig. ”Motsättningar” gick mycket närmare *Anteckningsböckerna från fängelset*, och hade ett mycket mer begränsat fokus: i huvudsak hur ”hegemoni” fungerar i dem, och hur det hänger samman med den uppgift Gramsci ställde sig att utveckla en strategi för revolutionen i väst, till skillnad från den som hade lyckats i Ryssland. För att förstå detta, hävdade den, räckte det inte med en rent inre rekonstruktion av hans begrepp: de måste placeras inom det fackverk av intensiva diskussioner som pågick inom och utanför dåtidens internationella revolutionära rörelse, som ingen hade tittat på tidigare. Den påstod inte att denna analysmetod täckte hela Gramscis intellektuella eller politiska betydelse. Hans bredare syn på politiken, på nationen, de intellektuella, den passiva revolutionen – ämnen som alla berörs av Hobsbawm – som amerikanismen eller fordismen, för att inte tala om filosofi, sunt förnuft, populärkultur och mycket mer, låg utanför artikelns resumé. Att de saknades var inget att förebrå den. Att problemet att stabilisera en regim efter revolutionen saknades var en helt annan sak. Det var förvisso att på ett helt grundläggande sätt begränsa Gramscis sätt att förstå hegemoni, och hans besatthet av den. I London konstaterade Hobsbawm: ”vi talar här om två *olika* frågor: strategi och det socialistiska samhällets karaktär. Gramsci försökte ge sig i kast med båda, även om det för mig verkar som om en del kommentatorer [han lade i Florens till ’utomlands’] har riktat in sig onödigt mycket på bara en av dem, nämligen den strategiska”.³¹ Med tanke på att det vid den tiden saknades

29 Londonversionen, s 210; *How to Change the World*, s 327.

30 Florensversionen, s 35-36.

31 Londonversionen s 208; *How to Change the World*, s 320-321, där det finns en direkt hänvisning till mig, för att ha påmint läsarna om att Gramsci stod i skuld till diskussionerna i Komintern; en annan, som kritiserar min behandling av ställningskrig, togs bort ur den nya publiceringen av talet. Även om han förvisso var förbehållsam till ”Motsättningar” – fränsett politiska skillnader var inte noggranna textanalyser hans favoritämne – så förnärmades han

en seriös kritisk analys Gramscis strategiska tänkande, så hade det varit svårt att mäta ett övermått av det. Men inriktningen i ”Motsättningar” var, och är fortfarande, ensidig. Hobsbawms underförstådda tillrättavisning var berättigad, och hans påminnelse om hur centrala frågorna efter kriget var för Gramsci var en nödvändig korrigerande. I Italien gjorde Sebastiano Timpanaro samma iakttagelse till mig när essän kom ut där.

Min förklaring till den synbara nonchalans med vilken Gramsci behandlade frågan om *Niederwerfung* [omstörtning] i sina anteckningsböcker – att han, med tanke på hur central den frågan var för bildandet av Tredje internationalen och det avskiljande av den som han hade lett, helt enkelt tog principen om ett ”störtande” för given, och att det hursomhelst inte var något som han kunde dröja vid under censorns ögon i fängelset – var alltså otillräcklig. Ty även om Gramsci ansåg att störtandet av den kapitalistiska staten var oundgängligt och betraktade det på ett alldeles klassiskt sätt, så fanns det också en känsla av att han ansåg att skapandet av ett revolutionärt block innan erövringen av makten och befastandet av en ny kommunistisk samhällsordning efter den, var svårare och mer djupgående uppgifter. Redan tidigt verkar han ha kommit fram till en övertygelse som delvis härledes från de ungerska och bayerska kommunernas snabba sammanbrott 1919, och som fick honom att reflektera över hur mycket enklare det synbarligen var att krossa en gammal samhällsordning än att verkligen skapa en ny. Delvis kom det också från hans förakt för de italienska maximalisternas uppiggande tongångar, ”som satte substantivet ’våld’ mellan var tredje ord i sina tal”, och trodde att det var revolutionärt,³² och senare givetvis till stor del från hans oro för hur det skulle gå med *smytjkan* – alliansen mellan arbetare och bönder – i Ryssland, och mer allmänt den inriktning som partiledningen antog efter Lenins död. Principen om hegemoni skyddade mot dessa faror och var den sammanhållande vävnad som kunde ena den revolutionära processen tvärs över klyftan mellan motsatta samhällsordningar och politiska regimer.

Där förbisåg jag det som Gerratana, som den ende i sitt parti, hade insett på 1970-talet. Pressat av PSI:s symposium i *Mondoperaio* organiserade PCI i början av 1977 ett eget seminarium om Gramsci, där Gerratana gjorde det enda lysande bidraget som så småningom kom ut i förändrad form i handlingarna från konferensen i Florens. Ett decennium senare drog han ut det väsentliga ur det i ett av de bästa koncentraterna vi har av Gramscis hegemonibegrepp, på en nivå som är mer text-trogen än Hobsbawms.³³ Gerratana kopplade samman två stycken i *Anteckningsböckerna*, och pekade på att det faktiskt gick att hitta en strukturell skillnad mellan den borgerliga och den proletära hegemonin – som jag hade hävdat saknades hos Gramsci. I det första stycket illustrerade Gramsci inte bara sin berömda motsats mellan herravälde och ledning, den ena riktades mot motståndare och den andra mot allierade, och möjligheten av att den andra föregick den första, exemplifierat med de moderatas hegemoni över Aktionspartiet under *Risorgimento*, men fortsatte med att konstatera, att när enandet av Italien väl hade uppnåtts så fortsatte de moderata att utöva en hegemoni vars parlamentariska uttryck var *trasformismo* – ”det vill säga utvecklingen av en allt bredare härskande klass” genom att ”gradvis men oavbrutet, och med metoder av varierande effek-

inte av att dess arbetssätt användes på hans eget arbete. Åratal senare sa han, med ett leende, om en artikel som jag hade skrivit om hans självbiografi och tetralogi: ”Du har plockat isär mig, precis som du gjorde med Gramsci.”

32 ”La guerra è la guerra”, *Socialismo e fascismo. L’Ordine Nuovo 1921-1922*, Turin 1996, s 58.

33 ”Stato, partito, strumenti e istituti dell’egemonia nei ’Quaderni del carcere’”, i *Egemonia Stato partito in Gramsci*, s 37-53; ”Gramsci come pensatore rivoluzionario”, i *Politica e Storia in Gramsci II*, s 69-99, respektive ”Le forme dell’egemonia” i *Gramsci. Problemi di metodo*, s 119-126.

tivitet, inlemma aktiva element bland de allierade grupperna och till och med motståndare som verkade vara oförsonliga fiender. I denna mening blev den politiska ledningen en sida av herraväldet, i den mån inlemmandet av fiendegruppernas eliter ledde till att de halshöggs och förintades för en ofta mycket lång period.”³⁴ Med andra ord gick den borgerliga hegemonin utöver allierade till motståndare, och ledningen inordnades i herraväldet.

Kunde den proletära hegemonin återskapa detta maktuttryck? Det kunde den inte, hävdade Gerratana, av ett skäl som Gramsci påvisade på ett annat ställe. Borgerliga ideologier var utformade för att dölja motsatta intressen genom att ge intryck av att de kunde försonas fredligt, och dölja den utsugning som kapitalets samhälle byggde på. De krävde bedrägeri. Till skillnad från det avslöjade marxismen den motsättning mellan kapital och arbete som den borgerliga civilisationen grundade sig på, och krävde sanningen om båda. Ty den var ”inte ett verktyg som de härskande gruppernas styre använde för att uppnå en samsyn och utöva hegemoni över klasser utanför den hegemoniska maktstrukturen”, utan ”ett uttryck för de av dessa klasser som ville skola sig själva i regerandets konst och som har intresse av att känna till hela sanningen, även när den är bister, och inte bara undvika de överordnade klassernas (omöjliga) bedrägerier, utan ännu mer allt självbedrägeri”.³⁵ Det var en grundläggande skillnad. Den etablerade samhällsordningen tog för givet att ”lögner är avgörande för den politiska konsten, den sluga förmågan att dölja sina verkliga uppfattningar och mål, för att tillkännage motsatsen till det man vill”, men ”inom en masspolitik är det en absolut politisk nödvändighet att tala sanning”, och den sorts samtycke som respektive hegemoni grundade sig på var följaktligen motsatta: i ena fallet ”passiv och indirekt” underordning, i det andra ”direkt och aktivt deltagande”.³⁶

Skillnaden i dessa stycken är i själva verket deontologisk* – det som med Croces begrepp, som Gramsci ibland använde, skulle kunna kallas etiskt-politiskt. De talar om vad arbetarklassens hegemoni borde vara, utan att ställa den empiriska frågan vad den kunde vara, utifrån en realistisk historisk bedömning. Där hade Gramsci ett svar i arbetarråden i Turin, och det var inte för inte som hans tidning kallades *L'Ordine Nuovo* [Ny makt]. Testet för den proletära hegemonin var dess förmåga att släppa loss överlägsna produktivkrafter, genom att inte bara ockupera utan även driva industri-företag efter att ha jagat bort cheferna och kapitalisterna från dem. ”Två revolutioner”, som skrevs i juli 1920 mellan två höjdpunkter för arbetarupproren i norra Italien, april och september detta år, var tydlig: om revolutionen hade misslyckats i Tyskland, Österrike, Bayern, Ukraina och Ungern, så berodde det på ”att de yttre förhållandena – ett kommunistiskt parti, krossandet av den borgerliga staten, högt organiserade fackföreningar och ett beväpnat proletariat – inte räckte för att kompensera frånvaron av ett annat villkor” – ”en medveten rörelse bland de proletära massorna för att ge sin politiska makt substans med hjälp av ekonomisk makt, och en beslutsamhet från dessa proletära massor att införa en proletär ordning på fabriken, att göra fabriken till den nya statens kärna”.³⁷

34 *Quaderni del carcere*, III, s 2011.

35 *Ibid*, II, s 1319.

36 *Ibid*, II, s 699-700, s 1771.

* Enligt deontologisk etik beror en handlings värde (antingen helt eller delvis) på dess pliktvärde – ett inneboende värde som avgörs av huruvida handlingen har utförts i enlighet med en gällande etisk norm. Detta i kontrast till konsekvensialistisk etik – som bedömer handlingen efter dess konsekvenser. [Från Wikipedia – öa.]

37 ”Due rivoluzioni”, i *L'Ordine Nuovo 1919-1920*, Turin 1987, s 569-571 – en grundläggande text för hans tänkande i sin helhet.

I *Anteckningsböckerna från fängelset* fortsatte Gramsci att uttrycka en övertygelse att proletarietets hegemoni måste förankras i produktionen, men det hade ägt rum en förändring av hans begrepps grundläggande betoning av. Nu förknippades hegemonin upprepade gånger med överbyggnaden och blev främst en fråga om kulturellt herravälde. Kunde arbetarklassen hoppas utöva det innan den grep makten, som borgarklassen hade gjort före den? Den vanliga tolkningen av Gramsci i Italien och på andra ställen hävdar att det var vad han föreslog. Det finns inget tvivel om att många av hans anteckningar gjorde det möjligt att tolka dem så, och det var min kritik av dem. Men hans anteckningar innehåller motsatta antydningar, och jag uppmärksammade de viktigaste av dem, även om de fortfarande är svåra att hitta mitt bland övergripande inriktningen i hans kommentarer, ett exempel på att motsägelserna inte går att skilja från formen. Två gånger leder samma adverb till en nödvändig rättelse: ”underordnade grupper får alltid utstå de härskande gruppernas initiativ: bara en ’permanent’ seger bryter deras underordning, och då inte genast” – ”först efter skapandet av staten ställs den kulturella frågan i hela sin komplexitet och tenderar att gå mot en sammanhängande lösning”.³⁸

Gerratana var 1977 den enda övertygande kritikern av Salvadori från PCI, och han gjorde ingen hemlighet av att han var oense med de partiledare som redan uppmanade partiet att ”gå utöver” hegemoni, och hävdade bestämt att man måste vara trogen mot ”det övergripande projektet med en övergripande social omvandling” istället för enbart en reformism ”som är nöjd med sig själv”.³⁹ Gramsci var en revolutionär tänkare, påminde han de deltagare i Florens som hade lyckats glömma det. Hans slutgiltiga tankar om hegemoni framförde han i Moskva 1987, på randen till slutet för de sovjetiska erfarenheterna.

Under åren sedan dess har de dubbla frågeställningar som var centrala för Gramsci under hans liv – störtandet av kapitalismen, uppbygget av socialismen – tonat bort vid horisonten. Produktivkrafterna har inte sprängt produktionsförhållandena, arbetarrörelsen är en skugga av sitt forna jag, oktoberrevolutionen är ett fjärran minne, sörjd eller förbannad.

Vid tiden för ”Motsättningarna” – det gällde lika mycket för Hobsbawm som Gerratana som mig själv – skrev vi om en annan tidsperiod: en tidpunkt då den största masstrejken i Frankrike nyligen hade ägt rum, arbetarna hade störtat en regering i Storbritannien, revolter hela tiden bröt ut i Italien, USA hade besegrats i Vietnam, och en revolution hade skett i Portugal, där förhoppningar om och farhågor för en social omvälvning var färskas i minnet och hetsade Washington och Bonn till försiktighet. Det var den sista timmen i det Lukács, i sin hyllning till Lenin 1923, hade kallat revolutionens aktualitet. Portugal figurerar både i ”Motsättningar” och i Hobsbawms kommentarer till den. Som jag har skrivit på andra ställen, sa Franco Moretti till mig, när han läste den första gången, att den var ett passande farväl till den revolutionära marxistiska traditionen.⁴⁰ Det var inte så jag såg det då. Men tiden var på hans sida, och där har den stannat kvar.

Det var en samtida, och på den tiden vän till honom, Galli della Loggia, som 1976-1977 mycket klarare än någon annan såg vad som låg framför oss. Trots att de beskrev Gramsci på motsatta vis,

38 *Quaderni del carcere*, III, s 2283-2284, 1863. Stycket som jag uppmärksammade i ”Motsättningar” tillskrev ”statolatrinen” i Sovjetryssland till att proletarietet inte hade haft någon ”långvarig oberoende period av kulturell och moralisk utveckling, som kunde skapa det ett eget civilsamhälle, innan erövrandet av makten”. Se nedan s 48.

39 Se hans bidrag under debatten i slutet av *Egemonia e democrazia*, s 211, 216.

40 *A Zone of Engagement*, London-New York 1992, s xi.

så hade båda sidor i den debatt som Salvadori hade startat missat hans verkliga betydelse, och inte lyckats inse att hans syn på hegemoni inte bara var politisk utan också en epokgörande kategori. Den betecknade ett helt samhälles världsåskådning, som Hegel hade tänkt sig dess övergång från andan i en tidsålder till nästa, i modern tid exemplifierad av det borgerliga samhällets ideologiska införlivande av Europa vid sin höjdpunkt, som Gramsci förmodade skulle följas av ett kommande herravälde för en jämförbar världsåskådning – ”praktikens filosofi”.

Men det samhälle som industrikapitalismen hade givit upphov till hade inte plats för den sortens ideologier. Dess hegemoni kunde avvara dem, och hegemonin låg i en uppsättning livsstilar, uppföranden, behov, krav, vars ursprung och syfte låg i varornas värld – deras produktion, konsumtion och distribution. Massindustrins demokrati hade ingen grundtanke, ingen styrande idé, inget intresse för individens inre liv, utan det överlämnades till marknaden och det omedvetna. Intellectuella, som Gramsci gav sådan vikt åt, var antingen helt åtskilda från detta universum eller helt indragna i det, bärare av en hög och låg kultur som inte längre kunde skapa någon syntes. Dess grundläggande värdering var fördragsamhet, det vill säga likgiltighet. Eftersom Italien på Gramscis tid fortfarande var ett relativt underutvecklat kapitalistiskt samhälle, kunde han tänka sig att den hegelianska visionen skulle kunna fortleva. Han var alltför italiensk, alltför sydlig, för att inse att ”hans” Croce, ”hans” Vatikanen, ”hans” bönder, ”hans” intellektuella – alla de nationella faktorerna i hans sinne – var på väg att försvinna. Den nya hegemonin kunde tävla i styrka med vilken som helst i historien. Men den skulle vara antropologisk, inte ideologisk. Var den stabil? Den grundade sig på den enskildes begär och kunde bara leda till en akut kris för individualiteten, vars symptom redan gick att se i skolan och familjen. Bobbio hade rätt: demokratin var en väg som ingen visste vart den ledde. Men det var absurt att påstå att inget hade förändrats.⁴¹

Överdrifterna i detta omdöme var utan tvivel i sig själv ideologiska nog. Men det är ovedersägligt att det fångade drag i kapitalets postmoderna landskap som inom några år skulle visa sig, och som fortfarande är med oss. Den lidelsefulla värld av teorier och argument som analyseras nedan tillhör, som Galli della Loggia såg, en annan tidsperiod. Det gäller förstås alla viktiga politiska debatter i det förgångna, och det är få av dem som inte på något sätt återgäldar de historiska efterforskningarna. Det är mindre klart i hur stor mån detta speciella förflutna bara är av antikvariskt och inte samtida intresse. Om kapitalet har avvärjt alla framtidsutsikter på en revolution i väst, så har det sedan en tid också utdelat nådastöten mot det som traditionellt varit alternativet till den. Sedan 1980-talet har ”reformer” i tyfallet kommit att betyda införandet av en hårdare sorts kapitalism och inte en mildare, inte mindre utan mer skoningslös utsugning och försummande. Socialdemokratins öde på senare tid finns skrivet i denna nyliberala omkastning. Beträktad världshistoriskt har den inte gjort så stor skillnad. Den välfärdsstat som tillskrivs den finns både i länder där den aldrig har åtnjutit någon större makt – Japan, Schweiz, Irland, Kanada, på sitt sätt till och med i USA – och i länder där den har haft makt. Under gynnsamma omständigheter gjorde den en grupp mindre samhällen i Skandinavien avsevärt mer civiliserade än den borgerliga standarden, även om också dessa nu håller på att brytas ner. Bokslutet för det som en gång var reformismen går inte att negligera, men det är blygsamt. Det kan man inte att säga om den revolutionära traditionen. Till stor del räddade Röda

41 ”Le ceneri di Gramsci”, *Egemonia e democrazia* s. 69-91, rubriken hade tagits från Pasolinis dikt från 1957. Idag är författaren ledande redaktör på *Corriere della sera*.

armén Europa från nazismen, och idag är Kinas tillväxt och makt större än Sovjetunionens någonsin var. De kommunistiska prestationernas brott och katastrofer, för att inte tala om ironierna och nederlagen, är uppenbara. Men det är lika uppenbart att de förändrade världen på ett sätt som Andra internationalen aldrig gjorde. Det är ingen tillfällighet att deras teoretiska arv, för de som är intresserade av teorier, är mycket rikare. Gramsci är ensam tillräckligt vittnesbörd om detta.

Motsägelser hos Antonio Gramsci ges ut tillsammans med en tillhörande studie *The H-Word* [H-ordet], som, vilket jag förklarar där, utvecklades ur ”Motsägelser”. De två studierna överlappar varandra, en del rön i denna essä måste kort upprepas i den tillhörande studien, vilket läsare som stöter på båda måste ha överseende med. För tydlighets skull har jag lättat upp texten något från en del om än inte allt överdrivet språkligt bagage – den tidens retorik – men har i övrigt lämnat den oförändrad, med argumenten oförändrade.* Jag har tagit med den första engelska översättningen av den rapport om Gramsci i fängelset som skrevs av hans medfånge Athos Lisa, förutan vilken det inte går att ge någon historiskt sanningsenlig redogörelse för hans politiska åskådning på den tiden. Slutligen bör jag nämna det som i någon mån kan betraktas som en uppföljare, ”The Heirs of Gramsci” [Gramscis arvtagare] som publicerades i nr 100 av andra serien av *New Left Review*, precis som ”Motsägelser hos Antonio Gramsci” i nr 100 av den första. Jag har använt denna artikels inledande stycken i detta förord. Resten kan återfinnas i *The H-Word*, utom avslutningen.

Oktober 2016

---

* Denna svenska översättning baseras helt på texten från 1976, utan ändringar – öa.

Motsägelser hos Antonio Gramsci

Idag är ingen marxistisk teoretiker sedan den klassiska epoken så allmänt respekterad i väst som Antonio Gramsci. Inte heller åberopas något begrepp så fritt eller varierande som begreppet hegemoni, som han gav spridning åt. I början av 1960-talet var Gramscis namn fortfarande bara lokalt och marginellt känt utanför hans hemland Italien, men ett årtionde senare har han blivit internationellt berömd. Trettio år efter att hans anteckningsböcker gavs ut första gången får hans arbete i fängelset till sist sin vederbörliga hyllning. Bristande kunskap eller avsaknad av diskussioner är inte längre några hinder för att sprida hans tänkande. I princip varenda revolutionär socialist, inte bara i väst – om än speciellt i väst – kan hädanefter dra nytta av Gramscis arv. Men samtidigt har spridandet av Gramscis berömmelse hittills inte åtföljts av någon motsvarande djupgående analys av hans arbete. Priset för en så religiös beundran är av nödvändighet tvetydighet: flera och oförenliga tolkningar av ledmotiven i anteckningsböckerna från fängelset.

Det finns givetvis goda skäl till det. På grund av de speciella omständigheter under vilka det skrevs, finns det inget marxistiskt verk som är så svårt att läsa riktigt och systematiskt. Till att börja med drabbades Gramsci av det normala öde som nyskapande teoretiker får utstå, och som varken Marx eller Lenin förskonades från: behovet att arbeta fram radikalt nya begrepp med en gammal vokalbulär, som hade utformats för andra syften och tidsperioder, och som dolde och suddade ut begreppens innebörd. Precis som Marx tvingades tänka igenom många av sina nyskapelser i det språk som fanns hos Hegel eller Smith, och Lenin i Plechanovs och Kautskys språk, så måste Gramsci ofta skapa sina begrepp med Croces eller Machiavellis ålderdomliga och otillräckliga verktyg. Men detta välkända problem förvärras av det faktum att Gramsci skrev i fängelset, under avskyvärda förhållanden, med en fascistisk censor som lusläste allt han skrev. Den ofrivilliga förklädning som ärvda språk så ofta påtvingar en pionjär överlagrades således av en frivillig förklädning som Gramsci tog på sig för att gäcka sina fångvaktare. Resultatet är ett arbete som censurerades två gånger: dess luckor, utelämnanden, motsägelser, oordning, anspelningar, och upprepningar, orsakas av denna alldeles speciellt ogynnsamma skapandeprocess. Det återstår att återskapa den dolda ordningen hos dessa hieroglyfer. Detta svåra arbete har knappt påbörjats. Det krävs ett systematiskt återskapande arbete för att upptäcka vad Gramsci skrev i den verkliga, utplånade text som fanns i hans tankar. Vi måste säga detta som en varning mot att läsa Gramsci ytligt eller med självgodhet: han är fortfarande till stor del en okänd författare för oss.

Omstritt arv

Men det har blivit angeläget att på ett nyktert och jämförande sätt återigen titta på de texter som har gjort Gramsci mest berömd. Ty de stora kommunistiska masspartierna i Västeuropa – i Italien, Frankrike, Spanien – står nu på tröskeln till historiska erfarenheter utan motstycke: att förfoga över regeringsposter inom ramen för borgerligt demokratiska stater utan att vara lojala mot den möjlighet till ”proletariatets diktatur” som finns bortom dem, och som en gång var Tredje internationalens prövosten. Om något politiskt arv åberopas oftare och envisare än några andra för ”eurokommunismens” nya perspektiv, så är det Gramscis. Det är inte nödvändigt att tillskriva den omedelbara framtiden någon undergångsvision för att känna allvaret i de prövningar som närmar sig för arbetar-

klassens historia i hela Västeuropa. Vår nuvarande kritiska politiska period kräver ett seriöst och ansvarsfullt klagörande av ledmotiven i Gramscis verk, som nu ofta förknippas med den sydeuropeiska kommunismens nya utformning.

Samtidigt är Gramscis inflytande naturligtvis inte begränsat till de länder där det finns stora kommunistpartier som står redo att gå med i regeringen. Anammandet av begrepp från anteckningsböckerna från fångelse har i själva verket varit särskilt tydligt inom den brittiska vänsterns historiska arbeten under de senaste åren, och i mindre utsträckning den amerikanska vänsterns. Det plötsliga, mycket utbredda fenomenet inom den anglosaxiska politiska kulturen att låna från Gramsci ger ett andra, mer lokalt skäl att på nytt analysera hans arv på dessa sidor. Ty *New Left Review* var den första socialistiska tidskriften i Storbritannien – möjligen den första någonstans utanför Italien – som avsiktligt och systematiskt använde Gramscis teoretiska rättesnören för att analysera sitt eget nationella samhälle och debattera en politisk strategi för att kunna omvandla det. De artiklar som försökte förverkliga detta projekt publicerades 1964-1965.¹ Vid den tidpunkten var Gramscis arbete okänt i England: de aktuella artiklarna ifrågasattes i allmänhet.² 1973-1975 var gramscianska teman och uppfattningar med liknande anda allmänt förekommande. I synnerhet har det centrala begreppet ”hegemoni”, som först användes som ledmotiv i NLR:s teorier i början av 1960-talet, sedan dess åtnjutit en utomordentlig framgångsrikt öde.³ Men trots att det ofta har använts och anspelats på, så är det relativt få som har undersökt de faktiska texter där Gramsci utvecklade sin teori om hegemoni. Det har sedan länge funnits ett behov att mer direkt och exakt begrunda dessa. Den tidskrift som först introducerade deras språk i England är ett lämpligt forum för att ta sig en ny funderare om dem.

Syftet med denna artikel är alltså att analysera den exakta form och funktion som Gramscis hegemonibegrepp har i hans anteckningsböcker från fångelse, och bedöma deras inre sammanhållning som enhetligt resonemang; att överväga deras giltighet som beskrivning av klassmakten i de borgerliga demokratierna i väst; och slutligen bedöma deras strategiska konsekvenser för arbetarklassens kamp för att uppnå sin befrielse och socialismen. Tillvägagångssättet kommer med nödvändighet att bli i huvudsak språkvetenskapligt: ett försök att med större precision avgöra vad Gramsci sa och menade i sin fångenskap; att lokalisera de källor varifrån han härledde begreppen i sin diskussion; och rekonstruera nätverket av stridigheter och överensstämmelser i hans samtids tänkande, där hans skrivande passade in – med andra ord hans arbetes verkliga teoretiska sammanhang. Vi kommer att hävda att dessa formella undersökningar är en oumbärlig förutsättning för att verkligen bedöma Gramscis teori om hegemoni.

-
- 1 Se Tom Nairn, ‘The British Political Elite’, *NLR* 23, januari-februari 1964; Perry Anderson, ‘Origins of the Present Crisis’, *ibid*; Nairn, ‘The English Working Class’, *NLR* 24, mars-april 1964; Nairn, ‘The Nature of the Labour Party’, *NLR* 27 och 28, september- oktober och november-december 1964; Anderson, ‘The Left in the Fifties’, *NLR* 29, januari-februari 1965; Nairn, ‘Labour Imperialism’, *NLR* 32, juli-augusti 1965. En vidare utveckling av de teser om den engelska historien och samhället som fanns i dessa första artiklar innefattar: Anderson, ‘Socialism and Pseudo-Empiricism’, *NLR* 35, januari-februari 1966; Anderson, ‘Components of the National Culture’, *NLR* 50, juli-augusti 1968; Nairn, ‘The Fateful Meridian’, *NLR* 60, mars-april 1970.
  - 2 Det mest omfattande svaret var Edward Thompsons berömda artikel, ‘The Peculiarities of the English’, *The Socialist Register* 1965. Kritiken i den fick allmänt bifall inom den brittiska vänstern.
  - 3 Bland de mest framstående exemplen på ett kreativt användande av Gramscis begrepp i arbeten från senare tid är: Eric Hobsbawm, *Kapitalets tidsålder*, Stockholm: Tiden, 1981, s 249-250 [i engelska upplagan]; Edward Thompson, *Whigs and Hunters*, London 1975, s. 262, 269; Raymond Williams, ‘Base and Superstructure’, *NLR* 82, november-december 1973.; Eugene Genovese, *Roll, Jordan Roll*, New York 1974, s 25-28.

I. Hegemonins förvandlingar

Låt oss börja med att erinra oss de mest hyllade styckena i anteckningsböckerna – de mycket berömda stycken där Gramsci ställde de politiska strukturerna i ”öst” och ”väst” mot varandra, och de revolutionära strategier som var tillämpliga i var och en av dem. Dessa texter utgör den mest övertygande sammanställningen av de grundläggande begreppen i Gramscis teoretiska universum, som på andra ställen finns skingrade och utspridda i anteckningsböckerna. Men de samlar alla element som behövs för att de ska framstå som dominerande i hans resonemang. De två centrala anteckningarna koncentrerar sig på förhållandet mellan staten och civilsamhället i Ryssland respektive Västeuropa.¹ I båda fallen gör de det med hjälp av samma militära liknelse.

Ställning och rörlighet

I den första diskuterar Gramsci militärhögkvarterens rivaliserande strategier under Första världskriget, och drar slutsatsen att de ger en oöverträffad lärdom för klasspolitiken efter kriget. ”General Krasnovs anmärkning (i hans roman) att det var ententen (som inte önskade en seger för det kejserliga Ryssland, för att inte den orientaliska frågan definitivt skulle lösas till tsarismens favör) som påtvingade den ryska generalstaben skyttegravskriget (orimligt med hänsyn till frontens enorma utsträckning, från Östersjön till Svarta havet, med stora zoner fulla av träsk och skogar) medan ett manöverkrig var det enda möjliga, är en ren dumhet. I själva verket försökte sig den ryska hären på manöver- och genombrytningskrig, särskilt i den österrikiska sektorn (men också i Ostpreussen), och hade lysande framgångar om också av kort varaktighet. Sanningen är att man inte kan välja den form av krig man vill ha, om man inte omedelbart har en förkrossande överlägsenhet över fienden, och det är bekant hur stora förluster som åsamkats genom generalstabernas envisa framhårdande i att inte vilja erkänna att ställningskriget var ’påtvingat’ av de allmänna förhållandena mellan de stridande styrkorna. Ställningskriget bestäms i själva verket inte bara av de egentliga skyttegravarna utan av hela det organisatoriska och industriella systemet i det territorium som ligger bakom den formerade hären; och det påtvingas framför allt av snabbskjutandet med kanoner, kulsprutor och muskötter, av koncentrationen av vapen till en bestämd punkt, förutom av att förråden rikligt kan fyllas på och det förlorade materialet raskt ersättas efter en genombrytning eller en reträtt. Ett annat element är den stora massa människor som deltar i formeringen, människor av mycket ojämnt värde som just kan verka bara som massa. Man fick se hur det på östfronten var en sak att göra infall i den tyska sektorn och en annan sak att göra det i den österrikiska, och hur också i den österrikiska sektorn, när den förstärktes med utvalda tyska trupper och stod under tyskt befäl, infallstaktiken slutade med katastrof. Samma sak såg man i det polska kriget 1920, när en framryckning som föreföll

1 Alla referenser till Gramscis verk kommer att vara till den utgåva som redigerades av Valentino Gerratana: *Antonio Gramsci, Quaderni del Carcere*, Turin 1975, I – IV. Band I – III erbjuder för första gången den fullständiga och exakta texten från anteckningsböckerna, i den ordning de skrevs. Band IV innehåller en analytisk notapparat som har sammanställts av Gerratana med berömvärd noggrannhet och urskiljning. Utgåvan är i sin helhet ett föredöme vad gäller vetenskaplig varsamhet och klarhet. Varhelst de texter som citeras i denna artikel finns med i den engelska sammanställningen, *Selections from the Prison Notebooks*, redigerad av Quintin Hoare och Geoffrey Novell-Smith, London 1971, så ges också hänvisningar till den sistnämnda, och översättningen tas vanligtvis från den, med enstaka förändringar. De engelska redaktörerna tillhandahåller den överlägset mest lärorika notapparat som finns för icke italienskspråkiga läsare av Gramsci. Förkortningarna kommer att vara *QC* respektive *SPN*. [Där vi hittat svenska översättningar används dessa – öa.]

oemotståndlig hejdades framför Warszawa av general Weygand på den linje som kommenderades av franska officerare. Militärteknikerna själva, som numera är lika fixerade på ställningskriget som de förut var det på manöverkriget, hävdar visserligen inte att den tidigare typen bör betraktas som utplånad ur vetenskapen; men de menar att den, i kriget mellan industriellt och borgerligt mera avancerade stater, bör anses reducerad till taktisk snarare än strategisk funktion, bör anses inta samma ställning som förut belägringskriget intog i förhållande till manöverkriget.

Samma reduktion måste äga rum inom den politiska konsten och vetenskapen, åtminstone beträffande de mer avancerade staterna, där det 'borgerliga samhället' blivit en mycket komplicerad struktur som är motståndskraftig mot det omedelbara ekonomiska elementets (kriser, depressioner o.s.v.) katastrofala 'infall': det borgerliga samhällets superstrukturer är som skyttegravssystemet i det moderna kriget. Liksom det här kunde inträffa att en rasande artilleriattack hade förstört motståndarens hela försvarssystem, men i stället bara hade förstört dess yta, så att angriparna när de gjorde framryckning och attack befann sig inför en försvarslinje som ännu var effektiv, så går det också i politiken under de stora ekonomiska kriserna; det är inte så att de angripande trupperna genom krisen organiseras blixtnabbt i tid och rum, och än mindre får de kampanja; och å andra sidan demoraliseras inte de angripna och uppger inte försvaret ens bland ruinerna, och de förlorar inte tilltron till sin styrka och sin framtid. Visserligen förblir inte saker och ting som förut, men säkert är att vad som uteblir är elementet snabbhet, påskyndad takt, definitiv frammarsch som den politiska cadornismens* strategier skulle vänta sig.

Sista faktum av detta slag i den politiska historien utgjordes av händelserna 1917. De betecknade en avgörande vändning i den politiska konstens och vetenskapens historia."²

Öst och väst

I den andra texten fortsätter Gramsci med att ställa den ryska revolutionens utveckling i direkt motsats till karaktären på en riktig socialistisk strategi i väst, genom att ställa förhållandet mellan staten och civilsamhället i de två geopolitiska skådeplatserna mot varandra. "Man bör se efter om Bronsteins berömda teori om rörelsens permanens inte är en politisk reflex av manöverkrigets teori ... i sista hand en reflex av de allmänna – ekonomiska – kulturella – sociala förutsättningarna i ett land, där ramarna för det nationella livet är embryonala och slappa och inte kan bli 'skyttegrav och fort'. I så fall skulle man kunna säga att Bronstein, som ter sig som 'västerländsk', i stället var kosmopolit, d.v.s. ytligt nationell och ytligt västerländsk eller europé. I stället var Iljitj djupt nationell och djupt europé... Jag tror att Iljitj hade förstått att det var nödvändigt med en övergång från manöverkriget, som segerrikt tillämpats i öster 1917, till ställningskriget som var det enda möjliga i väster där, såsom Krasnov anmärker, härarna på kort tid kunde hopa obegränsade kvantiteter av ammunition, där de sociala ramarna i och för sig ännu var i stånd att bli synnerligen välutrustade skyttegravar. Detta tycks mig vara innebörden i formeln 'enhetlig front' [enhetsfront], som motsvarar idén om en enda ententens front under Fochs enhetliga befäl. Det var bara det att Iljitj inte hade tid att fördjupa sin formel, och man får också ta hänsyn till att han hade möjlighet att fördjupa

* **Cadornismen** har fått sitt namn av Luigi Cadorna, överbefälhavare för de italienska trupperna under Första världskriget. Gramsci använde begreppet för militära strategier som tvingade in verkligheten i förutbestämda scheman – öa.

2 Gramsci, *Den moderne Fursten*, på marxistarkiv.se, s 40-41.

den uteslutande teoretiskt, medan den fundamentala uppgiften var nationell och alltså krävde rekognoscering av terrängen och fixering av de skyttegravs- och fortelement som representerades av elementen inom det civila samhället, o.s.v. I östern var staten allt, det civila samhället var primitivt och geléartat; i västern rådde ett väl avvägt förhållande mellan stat och civilt samhälle, och så snart staten råkade i skälvning skönjde man genast det civila samhällets kraftiga struktur. Staten var endast en framskjuten skyttegrav, bakom vilken det fanns en kraftig kedja av fort och kasematter; mer eller mindre från den ena staten till den andra, givetvis, men det var just detta som krävde en noggrann rekognoscering av nationell karaktär.”³

Det finns ett antal minnesvärda ledmotiv i dessa två ytterst komprimerade och kompakta stycken, som återkommer i andra delar av anteckningsböckerna. För tillfället är det inte vår avsikt att rekonstruera eller analysera någon av dem, eller ställa dem i förhållande till Gramscis tänkande i sin helhet. Det kommer att räcka att bara lägga fram de viktigaste uppenbara delarna som de består av, i en rad motsatser:

	<i>Öst</i>	<i>Väst</i>
<i>Civilsamhälle</i>	Primitivt/geléartat	Utvecklat/kraftigt
<i>Stat</i>	Dominerande	Balanserat
<i>Strategi</i>	Rörlig krigföring	Ställningskrig
<i>Tempo</i>	Snabbt	Utdraget

Även om inte begreppen i varje motsatspar får någon exakt definition i texterna, så förefaller förhållandet mellan de två grupperna till en början vara tillräckligt klart och övertygande. Men en närmare betraktelse visar omedelbart på vissa motsägelser. För det första beskrivs hur ekonomin gör ”infall” mot civilsamhället i väst som en urkraft. Slutsatsen är uppenbarligen att den är belägen utanför det. Men ända sedan Hegel har den normala användningen av begreppet ”civilsamhälle” företrädesvis inbegripit det ekonomiska området, som de materiella behovens sfär. Det var i denna mening som Marx och Engels alltid använde det. Här verkar det tvärtom utesluta de ekonomiska förhållandena. Samtidigt ställer den andra anteckningen öst, där staten är ”allt”, i motsats till väst där staten och civilsamhället har ”rätt” förhållande. Utan att göra övergrepp på texten kan man anta att Gramsci med detta menade något som liknade ett ”balanserat” förhållande. I ett brev som skrevs ungefär ett år tidigare hänvisar han till ”en jämvikt mellan det politiska samhället och civilsamhället”, där han med det politiska samhället menade staten.⁴ Ändå fortsätter texten med att säga, att staten under ställningskriget i väst bara utgör civilsamhällets ”framskjutna skyttegrav” som kan motstå krossandet av det. Därmed blir civilsamhället en central kärna eller inre skans, till vilken staten bara är en yttre och umbärlig yta. Är detta förenligt med bilden av ett ”balanserat förhållande” mellan dem? De två motsatta förhållandena mellan staten och civilsamhället i öst och väst blir här helt enkelt en omkastning – inte längre övervikt kontra jämvikt, utan en övervikt mot en annan.

Ett vetenskapligt läsande av dessa stycken blir ännu mer komplicerat när man inser att även om de formella målen för kritiken är Trotskij och Luxemburg, så kan deras verkliga måltavla ha varit Kominterns tredje period. Vi kan anta detta utifrån de datum då de skrevs – någon gång mellan

3 *Ibid*, s 41-42.

4 *Lettere dal Carcere*, Turin 1965, s 481.

1930 och 1932 i anteckningsböckerna – och från den tydliga hänvisningen till den Stora depressionen 1929, på vilken många av de sekteristiska uppfattningarna om ”socialfascism” under den Tredje perioden grundade sig. Gramsci bekämpade målmedvetet dessa uppfattningar från fängelset, och kom när han gjorde det att åter tillägna sig Kominterns politiska råd från 1921, då Lenin fortfarande levde, om taktisk enhet med alla andra arbetarpartier under kampen mot kapitalet, råd som han själv tillsammans med nästan alla viktigare ledare för det italienska kommunistpartiet hade avvisat på den tiden. Därav den ”malplacerade” hänvisningen till enhetsfronten i en text som verkar tala om en helt annan diskussion.

”Permanent revolution”

En jämförelse mellan dessa stycken och en annan central text från anteckningsböckerna avslöjar ännu fler svårigheter. Gramsci anspelar ett antal gånger på temat ”permanent revolution”. Det andra viktigare stycke där han hänvisar till det är följande: ”Den s.k. ’permanenta revolutionen’ uppstod som politiskt begrepp före 1848, såsom vetenskapligt utformat uttryck för de jakobinska erfarenheterna från 1789 till Thermidor. Formeln är karakteristisk för en historisk period då ännu inte de stora politiska masspartierna och de stora ekonomiska syndikaten existerade, och då samhället ännu ur många synpunkter befann sig så att säga i ett fluiditetstillstånd: större efterblivenhet på landsbygden och nästan totalt monopol på den politisk-statliga verksamheten i några få städer eller rentav i en enda (beträffande Frankrike Paris); relativt outvecklad statsapparat och större självständighet för det civila samhället gentemot den statliga verksamheten; bestämt system av militära styrkor och nationell rustning; större oberoende för de nationella ekonomierna gentemot de ekonomiska förhållandena på världsmarknaden, o.s.v. Under perioden efter 1870, med den europeiska expansionen i kolonierna, förändras alla dessa element, statens organisatoriska förhållanden blir, på det inre och på det internationella planet, mera komplicerade och massiva, och den från 1848 härrörande formeln ’permanent revolution’ utvecklas och övervinnes inom den politiska vetenskapen i formeln ’civil hegemoni’. Det inträffar samma sak inom den politiska konsten som inom krigskonsten: det rörliga kriget blir i ständigt högre grad ställningskrig, och man kan säga att en stat vinner ett krig i den utsträckning den tekniskt förbereder det i detalj under fredstid. De moderna demokratiernas massiva struktur, både som statliga organisationer och som komplex av sammanslutningar inom det civila livet, är för den politiska konsten ett slags ’skyttegravar’ och permanenta befästningar vid ställningskrigets front: de gör att det rörliga elementet, som förut var ’hela’ kriget, nu bara är ’partiellt’, o.s.v. Problemet ställer sig beträffande de moderna staterna, inte beträffande de efterblivna länderna och kolonierna, där alltjämt de former frodas som på andra håll övervunnits och blivit anakronistiska.”⁵

Här kombineras begrepp från de två första styckena i ny ordning, och deras innebörd verkar förändras på motsvarande sätt. ”Permanent revolution” syftar nu uppenbarligen på Marx’ ”Hänvändelse till kommunistiska förbundet” från 1850, då han förespråkade att den borgerliga revolution som just hade svept över Europa skulle trappas upp till en proletär revolution. Kommunen utgör slutpunkten för denna förhoppning. Hädanefter ersätts den permanenta revolutionen av ett ställningskrig. Skillnaden mellan öst och väst uppträder på nytt i form av en skiljelinje mellan ”moderna demokratier”

5 *Den moderne Fursten*, s 51-52.

och ”underutvecklade och koloniala länder” där den rörliga krigföringen fortfarande är förhärskande. Detta förändrade sammanhang motsvarar en förändring av förhållandena mellan ”stat” och ”civilsamhälle”. 1848 är staten ”outvecklad” och civilsamhället är ”självständigt” från den. Efter 1870 blir statens interna och internationella organisering ”komplicerad och massiv” medan civilsamhället på motsvarande sätt också blir mer utvecklat. Det är nu begreppet hegemoni uppträder. För den nya strategi som krävs är just ”civil hegemoni”. Innebörden i det sistnämnda förklaras inte här. Men det har helt klart samband med innebörden i ”ställningskrig”. Det slående med detta tredje stycke är således dess betoning av statens enorma utvidgning i väst från och med slutet av 1800-talet, med en underordnad hänvisning till en parallell utveckling av civilsamhället. Begreppen kastas inte uttryckligen om, men sammanhanget och styckets tyngd innebär i praktiken en ny överhöghet för staten.

Det är egentligen inte svårt att i Gramscis texter urskilja ett eko av Marx’ berömda fördömande av den bonapartistiska statens ”fruktansvärda parasitkropp” i Frankrike. Hans tidsuppdelning skiljer sig lite från Marx’, eftersom han daterar förändringen till Thiers’ seger och inte Louis Napoleons, men temat är samma som i *Adertonde Brumaire* och *Klasstriderna i Frankrike*. I den förstnämnda ska vi komma ihåg att Marx skrev: ”Först under den andre Bonaparte tycktes staten ha gjort sig fullt självständig. Statsmaskineriet har befast sig så i förhållande till det borgerliga samhället, att man i dess spets kan nöja sig med 10 decemberföreningens chef ... staten omspannar, kontrollerar, förordnar, övervakar och utövar förmyndarskapet över det borgerliga samhället ända från dess mest omfattande livsyttningar till dess obetydligaste rörelser, från dess mest allmänna existensformer, till individernas privatexistens”.⁶ Gramsci gör inga så extrema påståenden. Men bortsett från retoriken i Marx’ redogörelse lutar Gramscis text i samma riktning, i den mån den klart antyder att civilsamhället har förlorat den ”självständighet” från staten som det en gång hade.

Statens tre ställningar

Det varierar således mellan minst tre olika ”ställningar” för staten i väst, bara i dessa första texter. Den befinner sig i ett ”välavvägt förhållande” till civilsamhället, den är bara civilsamhällets ”utsida”, den är en ”massiv struktur” som upphäver civilsamhällets självständighet. Dessa skiftningar rör dessutom bara förhållandet *mellan* begreppen. Men *begreppen själva* underkastas samma plötsliga förändringar av gränser och ställning. I alla citaten ovan är motsatsen således mellan ”stat” och ”civilsamhälle”. Men på andra ställen talar Gramsci om staten själv som om den innefattade civilsamhället, och definierar den på följande sätt: ”Den allmänna uppfattningen om staten innehåller element som måste hänföras tillbaka till uppfattningen om civilsamhället (i den meningen att man kan säga att staten = politiska samhället + civilsamhället, med andra ord hegemoni förstärkt med tvång).”⁷ Här vidmakthålls skillnaden mellan det ”politiska samhället” och ”civilsamhället”, medan begreppet ”stat” täcker båda. Men i andra stycken går Gramsci längre och avvisar direkt alla motsättningar mellan det politiska och civilsamhället som liberal ideologisk förvirring. ”Frihandelsrörelsens teorier grundas på ett teoretiskt misstag vars praktiska ursprung inte är svårt att slå fast. De grundas på en skillnad mellan det politiska och civilsamhället, som återges och framställs som

6 Marx, *Louis Bonapartes adertonde Brumaire*, på marxistarkiv.se, s 53, 24.

7 QC, band II, s 763-764 ; SPN, s 263.

en organisk skillnad, medan den i själva verket bara är metodologisk. Således hävdade de att den ekonomiska verksamheten tillhör civilsamhället och att staten inte får ingripa för att reglera den. Men eftersom civilsamhället och staten i själva verket är samma sak måste det klargöras att även låt-gå-politiken är en form för statlig 'reglering', som införs och vidmakthålls med hjälp av lagstiftande och tvångsmedel."⁸ Här är det politiska samhället uttryckligen en synonym för staten, och all väsentlig åtskillnad av de två avvisas. Det är uppenbart att det har skett ännu en semantisk förändring. Med andra ord pendlar staten mellan tre definitioner:

Staten	står i motsats till	civilsamhället
Staten	inbegriper	civilsamhället
Staten	är identisk med	civilsamhället

Således underkastas både begreppen och förhållandena mellan dem plötsliga variationer eller förändringar. Vi kommer att se att dessa förändringar inte är godtyckliga eller tillfälligheter. De har en bestämd innebörd inom ramen för Gramscis arbete. Men för tillfället kan det anstå med ett klargörande av dem.

Ty det återstår ytterligare ett begrepp i Gramscis resonemang som har en central koppling till problemen i dessa texter. Vi ska komma ihåg att begreppet finns i det tredje stycket, att den tidigare periodens strategi med "manöverkrig" ska ersättas med en strategi av "ställningskrig". Den rörliga krigföringen identifieras med Marx' "permanent revolution" 1848. I den andra texten återkommer detta likställande, här är hänvisningen till Trotskij på 1920-talet. "Ställningskriget" tillskrivs nu Lenin och likställs med enhetsfrontsteorin. Det finns således en slinga

Civil hegemoni = ställningskrig = enhetsfront.

Nästa fråga är givetvis exakt vad Gramsci menade med ställningskrig eller civil hegemoni. Hittills har vi intresserat oss för begrepp med välbekanta anor. Uppfattningarna om "stat" och "civilsamhälle" härrör från renässansen respektive upplysningen och utgör inga speciella problem. Oavsett hur varierande användningen av dem är så har de sedan länge utgjort en del av vänsterns gemensamma språk. Begreppet "hegemoni" har inte någon sådan omedelbar spridning. I själva verket tror man ofta att Gramscis begrepp i anteckningsböckerna från fängelset är en helt ny skapelse – i själva verket hans egen uppfinning.⁹ Ordet kanske kan återfinnas i enstaka meningar från andra författare före honom, påstås det ofta, men begreppet som teoretisk enhet är hans skapelse.

"Hegemoni": begreppets historia

Inget är mer avslöjande för den brist på vanlig vetenskaplig noggrannhet som arvet efter Gramsci lider av än denna utbredda illusion. Ty i själva verket hade uppfattningen om hegemoni en lång föregående historia innan Gramsci anammade den, och det är av stor betydelse för att förstå dess senare funktion i hans arbete. Ordet *gegemonija* (hegemoni) var en av de mest centrala politiska

⁸ *QC*, band III, s 1589-1590; *SPN*, s 160.

⁹ Representativa exempel finns i Norberto Bobbio, 'Gramsci e la concezione della società civile', från symposiet *Gramsci e la Cultura Contemporanea*, Rom 1969, s 94; och på senare tid, Maria-Antonietta Macciocchi, *Pour Gramsci*, Paris 1974, s 140.

parollerna inom den ryska socialdemokratiska rörelsen, från slutet av 1890-talet till 1917. Den tanke det sammanfattar började uppträda i Plechanovs skrifter 1883-1884, där han framhöll att det var absolut nödvändigt att den ryska arbetarklassen skulle föra politisk kamp mot tsarismen, inte bara ekonomisk kamp mot sina arbetsgivare. I sitt grundningsprogram för gruppen Arbetets frigörelse 1884 hävdade han att borgarklassen i Ryssland fortfarande var alltför svag för att ta initiativet under kampen mot absolutismen: den organiserade arbetarklassen skulle vara tvungen att ta upp den borgerligt demokratiska revolutionens krav.¹⁰ I dessa texter använde Plechanov det diffusa begreppet ”herravälde” (*gospodstvo*) för politisk makt som sådan, och fortsatte att förutsätta att proletariatet skulle stöda borgarklassen under en revolution vid vilken den sistnämnda med nödvändighet till sist skulle framträda som den ledande klassen.¹¹ 1889 hade hans betoning förändrats lite: ”politisk frihet” skulle nu ”erövrats av arbetarklassen eller inte alls” – men samtidigt utan att utmana kapitalets yttersta herravälde i Ryssland.¹² Nästa decennium gick hans kollega Axelrod längre. I två viktiga broschyrer från 1898 polemiserade han mot ekonomismen, och förklarade att den ryska arbetarklassen kunde och måste spela en ”självständig, ledande roll under kampen mot absolutismen”, ty ”alla de andra klassernas politiska kraftlöshet” tilldelade proletariatet en ”central, obestridlig betydelse”.¹³ ”Arbetarklassens förtrupp ska systematiskt uppträda som demokratins allmänt ledande avdelning.”¹⁴ Axelrod vacklade fortfarande mellan att tillskriva proletariatet en ”självständig” och ”ledande” roll, och gav överdriven betydelse åt aristokratins motstånd mot tsarismen, under det han på nytt intygade att det skulle bli en borgerlig revolution. Men hans allt större betoning av den ryska arbetarklassens ”nationellt omfattande revolutionära betydelse”¹⁵ utlöste snart en kvalitativ teoretisk förändring. Ty hädanefter skulle proletariatets företrädare under den borgerliga revolutionen i Ryssland tillkännages på ett entydigt sätt.

I ett brev till Struve 1901 avgränsade Axelrod de socialdemokratiska perspektiven i Ryssland från de liberala, och slog nu fast som en princip: ”Genom vårt proletariats historiska ställning kan den ryska socialdemokratin få hegemoni (*gegemonija*) under kampen mot absolutismen.”¹⁶ Den yngre generationen marxistiska teoretiker antog genast begreppet. Samma år skulle Martov skriva i en polemisk artikel: ”Kampen mellan ’kritikerna’ och de ’ortodoxa’ marxisterna är i själva verket det första kapitlet i kampen mellan proletariatet och den borgerliga demokratin om den politiska hegemonin.”¹⁷ Samtidigt kunde Lenin utan vidare diskussion i ett brev till Plechanov hänvisa till ”socialdemokratins berömda ’hegemoni’” och kräva en tidning som det enda effektiva medlet för att förbereda arbetarklassens ”verkliga hegemoni” i Ryssland.¹⁸ När allt kommer omkring skulle den betoning av arbetarklassens uppgift att anta en ”nationellt omfattande” inställning till politiken och kämpa för att befria alla förtryckta klasser och grupper i samhället, som Plechanov och Axelrod banade väg för, komma att utvecklas i en helt ny omfattning och energi av Lenin 1902 i *Vad bör*

10 G. V. Plechanov, *Izbrannje Filosofskie Projzvedenija*, band I, Moskva 1956, s 372.

11 Plechanov, *Sotjinenija*, (red. Rjazanov), Moskva 1923, band II, s 55, 63, 77; band III, s 91.

12 *Sotjinenija*, band II, s 347.

13 P. Axelrod, *K Voprosu o Sovremennyh Zadatjich i Taktik Russkich Sotsial-Demokratov*, Genève 1898, s 20, 26.

14 Axelrod, *Istoritjeskoje Polozjenje i Vzajmnoje Otnosjenje Liberalnoj i Sotsialistitjeskoj Demokratij v Rossij*, Genève 1898, s 25.

15 Axelrod, *K Voprosu*, s 27.

16 *Perepiska G. V. Plekhanova i P. B. Axelroda*, Moskva 1925, band II, s 142.

17 J. Martov, ‘Vsegda v Mensjinstve. O Sovremennyh Zadatjach Russkoj Sotsialistitjeskoj Intelligentsij’, *Zarja*, nr 2-3, december 1901, s 190.

18 Lenin, *Collected Works*, band 34, s 56.

göras? – en text som lästes och godkändes på förhand av Plechanov, Axelrod och Potresov, och som avslutades just med en ivrig vädjan att skapa en revolutionär tidning, som skulle bli *Iskra*.

Parollen om proletariats hegemoni under den borgerliga revolutionen var således ett gemensamt arv både för bolsjevikerna och mensjevikerna vid RSDAP:s andra kongress 1903. Efter splittringen skrev Potresov en lång artikel i *Iskra* där han förebrådde Lenin för hans ”primitiva” tolkning av teorin om hegemoni, som sammanfattades i *Vad bör göras?* berömda uppmaning till socialdemokraterna att ”gå ut till alla klasser av befolkningen” och organisera ”speciella hjälpgrupper” åt arbetarklassen bland dem.¹⁹ Potresov klagade över att det spektrum av samhällsklasser som Lenin siktade på var alltför brett, medan den sorts förhållande han tänkte sig mellan de sistnämnda och proletariatet på samma gång var alltför bestämt – och innefattade ett omöjligt ”införlivande” snarare än en allians med dem. En riktig strategi för att erövra hegemoni åt arbetarklassen skulle ange en inriktning utåt, inte till så osannolika element som oliktankande aristokrater eller studenter, utan till demokratiska liberaler, och inte förneka dem utan respektera deras organisatoriska oberoende. Inom kort skulle Lenin å sin sida anklaga mensjevikerna för att överge begreppet genom sitt underförstådda accepterande av det ryska kapitalets ledarskap under den borgerliga revolutionen mot tsarismen. Hans krav på ”proletariatets och böndernas demokratiska diktatur” under revolutionen 1905 var just tänkt att ge en regeringsformel till den traditionella strategin, som han förblev trogen.

Efter revolutionens nederlag fördömde Lenin i en rad viktiga artiklar mensjevikerna våldsamt för att de övergav principen om hegemoni, och om och om igen försäkrade han att denna princip var politiskt oumbärlig för varje revolutionär marxist i Ryssland. ”På grund av att de borgerligt-demokratiska uppgifterna inte har fullbordats är en revolutionär kris fortfarande oundviklig”, skrev han. ”Proletariatets uppgifter som uppstår ur denna situation är fullständigt och omisskännligt definitiva. Som den enda konsekvent revolutionära klassen i dagens samhälle måste den vara ledare för hela folkets kamp för en fullständigt demokratisk revolution, under *hela* det arbetande och utsugna folkets kamp mot förtryckarna och utsugarna. Proletariatet är revolutionärt bara i den mån det är medvetet och tillämpar tanken på proletariatets hegemoni.”²⁰ Mensjevikiska skribenter hävdade att tsarismen sedan 1905 hade genomfört en övergång från en feodal till en kapitalistisk stat, och hade därmed nyligen förkunnat att proletariatets hegemoni var förlegad eftersom den borgerliga revolutionen nu var över i Ryssland.²¹ Lenins svar var dundrande: ”Att predika för arbetarna att de behöver ’*inte* är hegemoni utan ett klassparti’ innebär att förråda proletariatets sak till liberalerna. Det innebär att predika att *socialdemokratins* arbetarpolitik ska ersättas med en *liberal* arbetarpolitik. Att avsvära sig tanken på hegemoni är den grövsta sortens reformism i den socialdemokratiska rörelsen.”²² Det var också under denna polemik som Lenin upprepade gånger ställde en ”hegemonisk” period i den proletära politiken mot en ”skråmässig” eller ”korporativ”. ”Utifrån marxismens ståndpunkt är klassen, så länge den avvisar tanken på hegemoni eller inte lyckas förstå den, inte en klass, eller ännu inte en klass, utan ett *skrå*, eller en totalsumma av olika skrån ... Det är medvetenheten om tanken på hegemoni och tillämpningen av den med sin egen aktivitet som

19 A. Potresov, ‘Nasji Zakljutjenija. O Liberalizme i Gegemonij’, *Iskra*, nr 74, 20 november 1904.

20 Lenin, *Collected Works*, band 17, s 231, 232.

21 Jag har på andra ställen diskuterat betydelsen hos denna debatt 1911. För en redogörelse för tsarismens karaktär, se *Den absoluta statens utveckling*, Lund : Arkiv/Zenit, 1980, s 377-378.

22 Lenin, *Collected Works*, band 17, s 232-233. Se även s 78-79.

omvandlar skråna (*tsechi*) i sin helhet till en klass.”²³

”Hegemoni” och Komintern

Begreppet hegemoni var alltså en av de mest vitt använda och välkända uppfattningarna under debatterna i den ryska arbetarrörelsen före oktoberrevolutionen. Efter revolutionen blev det relativt sällan använt i bolsjevikpartiet – av ett mycket bra skäl. Det hade skapats för att teoretisera arbetarklassens roll under en borgerlig revolution, och blev verkningslöst i och med att det ägde rum en socialistisk revolution. Som bekant förverkligades aldrig scenariot med en ”arbetarnas och böndernas demokratiska diktatur” som blev kvar inom kapitalismens gränser. Trotskij, som aldrig hade ansett att Lenins program för 1905 var sammanhängande eller genomförbart, och vars motsatta förutsägelse om en socialistisk revolution snabbt hade bekräftats 1917, skrev senare i sin *Ryska revolutionens historia*: ”Den populära och till och med officiellt erkända idén om proletariats hegemoni i den demokratiska revolutionen ... innebar hur som helst inte att proletariats skulle använda sig av bondeupproret för att med stöd av detta ställa sin egen historiska uppgift på dagordningen – dvs. den direkta övergången till ett socialistiskt samhälle. Proletariats hegemoni i den demokratiska revolutionen särskildes skarpt från proletariats diktatur, och ställdes på ett polemiskt sätt i motsatsställning till denna. Bolsjevikpartiet hade skolats i dessa tankegångar ända sedan våren 1905.”²⁴ Trotskij kunde inte veta att en ”polemisk motsatsställning” mellan ”hegemoni” och proletariats ”diktatur” skulle dyka upp på nytt i ett annat sammanhang, under en annan epok.

På den tiden, under efterdyningarna till Oktober, upphörde begreppet hegemoni att vara särskilt aktuell internt i Sovjetunionen. Men det överlevde i Kommunistiska internationals externa dokument. Vid Tredje internationals första två världskongressen antog Komintern en rad teser som för första gången gjorde det ryska användandet av parollen om hegemoni internationella. Det var proletariats plikt att i sitt eget rådssystem utöva hegemoni över de andra utsugna grupper som var dess klassallierade under kampen mot kapitalismen; ”under [proletariats] hegemoni [kommer] halvproletärerna och småbönderna på landsbygden så småningom [att höjas].”²⁵ Om proletariats inte lyckades leda de arbetande massorna på samhällsverksamhetens alla områden och begränsade sig till sina egna speciella ekonomiska mål så skulle det förfalla till korporativism. ”Proletariats blir blott revolutionärt så vida det icke är inneslutet av snäva skrågränser, för så vida det deltar på de offentliga livets alla områden som ledare av hela det arbetande och exploaterade folket ... industriarbetarna [kan] icke lösa sin världshistoriska uppgift att befria mänskligheten från kapitalismens ok och från krigens förbannelse, om de innesluta sig i trånga skråmässiga fackintressen och inskränka sig till att sträva efter förbättrande av sin, understundom ganska drägliga småborgerliga ställning.”²⁶ Vid den fjärde kongressen 1922 utvidgades begreppet hegemoni – vad verkar för första gången – till borgarklassens makt över proletariats, om den förstnämnda lyckades begränsa det sistnämnda till en korporativ roll, genom att förmå det att i sin klasspraktik godta uppdelningen i politisk och ekonomisk kamp. ”Bourgeoisien strävar alltid att skilja politik från ekonomi, när den klart förstår, att om den lyckas tvinga in arbetarklassen i skråintressenas ram, så hotar ingen allvarlig fara det

23 *Ibid*, s 57, 58.

24 Trotskij, *Ryska revolutionens historia del 1*, på marxistarkiv.se, s 162.

25 *Kominterns första kongress*, på marxistarkiv.se, s 4.

26 *Kominterns andra kongress*, på marxistarkiv.se, s 61-62.

nuvarande klassväldet [”hegemony” i engelska texten – öa].”²⁷

Överförandet av hegemonibegreppet till Gramsci, från den ryska till den italienska socialistiska rörelsen, kan med rimlig säkerhet lokaliseras till dessa olika dokument från Komintern. Efter oktoberrevolutionen hade debatterna i RSDAP före kriget blivit arkivmaterial. Även om Gramsci tillbringade ett år i Moskva 1922-1923 och lärde sig ryska, så är det ytterst osannolikt att han skulle ha direkt kännedom om Axelrods, Martovs, Potresovs eller Lenins texter där de debatterade parollen om hegemoni. Å andra sidan hade han givetvis ingående kunskap om den tidens resolutioner från Komintern: han deltog faktiskt själv på den fjärde världskongressen. Resultatet kan ses i anteckningsböckerna från fängelset: ty Gramscis egen behandling av teorin om hegemoni härrör direkt från Tredje internationalens definitioner.

”Hegemoni” i anteckningsböckerna från fängelset

Vi kan nu återgå till Gramscis texter. Genom hela anteckningsböckerna återkommer begreppet ”hegemoni” i en mängd olika sammanhang. Ändå finns det ingen tvekan om att Gramsci utgick från vissa bestämda bibetydelser av begreppet, som han härledde från Kominterns traditioner. Ty för det första syftar begreppet i hans skrifter på *proletariatets klassallians* med andra utsugna grupper, framförallt bönderna, under den gemensamma kampen mot kapitalets förtryck. I en betraktelse över erfarenheterna från NEP la han något större betoning vid behovet av ”eftergifter” och ”upppoffringar” från proletariatets sida mot sina allierade för att det skulle erövra hegemoni över dem, och utvidgade på så sätt föreställningen om ”korporativism” från enbart skråbegränsningar eller ekonomisk kamp till all sorts arbetarromantisk isolering från andra förtryckta massor. ”Hegemoni förutsätter att man tar hänsyn till intressena och tendenserna hos de grupper över vilka hegemonin ska utövas, och att en viss kompromissande balans upprättas – med andra ord att den ledande gruppen gör en sorts ekonomiskt korporativa upppoffringar. Men det finns inget tvivel om att även om hegemonin är etiskt politisk, så måste den också vara ekonomisk, den måste med nödvändighet grunda sig på den avgörande funktion som utövas av den ledande gruppen i den ekonomiska verksamhetens avgörande kärna.”²⁸ Samtidigt betonade Gramsci också mer vältaligt än någon rysk marxist före 1917 den kulturella överlägsenhet som proletariatets hegemoni över de allierade klasserna måste vittna om. ”[I]deologierna som grott i det föregående blir ’parti’, konfronteras med varandra och kommer i strid med varandra, ända tills en enda av dem eller åtminstone en enda kombination av dem tenderar att få överhand, att bli starkast och att sprida sig över hela det sociala området, i det den åstadkommer inte bara enhet mellan de ekonomiska och politiska målsättningarna utan även intellektuell och moralisk enhet, ställer alla de frågor, kring vilka striden rasar, inte på det korporativa planet utan på ett ’universellt’ plan och sålunda skapar en fundamental socialgrupps hegemoni över en rad underordnade grupper.”²⁹

I en vidareutveckling under samma teoretiska diskussion fortsatte Gramsci med att uttryckligen ställa den nödvändiga användningen av våld mot de utsugna klassernas gemensamma fiende mot proletariatets användning av kompromisser bland dessa klasser. När han gjorde det upprepade han

27 *Kominterns fjärde kongress*, på marxistarkiv.se, s 29.

28 *QC*, band III, s 1591; *SPN*, s 161.

29 *Den moderne Fursten*, s 28.

faktiskt den traditionella motsättning mellan ”proletariatets diktatur” (över borgarklassen) och ”proletariatets hegemoni” (över bönderna) som Trotskij så skarpt påminde om. ”Om det är nödvändigt att förena två krafter för att besegra en tredje, är tillgripandet av vapen och tvångsmedel (förutsatt att man disponerar däröver) en rent metodisk hypotes, och den enda konkreta möjligheten är kompromissen, ty våld kan sättas in mot fienderna, inte mot den del av oss själva, som vi snabbt vill assimilera och vars ’goda vilja’ och entusiasm vi har behov av.”³⁰ Den ”förening” som Gramsci talar om här får en mycket mer uttalad betoning i hans texter än i den bolsjevikiska vokabulären: den mekaniska ryska bilden av *smytjkan* – eller ”bandet” – mellan arbetarklassen och bönderna som blev populär under NEP, blir i anteckningsböckerna en organisk sammansmältning i ett ”nytt historiskt block”. I samma stycke hänvisar Gramsci således till behovet att ”absorbera” allierade samhällskrafter ”för att kunna realisera ett nytt, homogent, ekonomiskt-politiskt historiskt block utan inre motsättningar.”³¹ Det höjda tonläget i formuleringen motsvarar den nya laddning som hegemonins kulturella och moraliska utbredning får i Gramscis användning av begreppet.

Hittills utgör det återkommande återropandet av termen hegemoni i anteckningsböckerna från fängelset inte någon större avvikelse från det ryska revolutionära rättesnöre varifrån det tagits. Men själva formen hos skrifterna från fängelset skulle omärkligt förändra begreppets innebörd och funktion, i hela deras sammanhang. Ty det typiska uttrycksmedel med vilket Gramsci förde fram sina tankar var som ett regelverk av allmänna politiskt sociologiska principer med ”flytande” referenser – ibland med syftning som specificerades av klass eller regim eller epok, men lika ofta som tvetydigt associerande av flera möjliga kriterier. Denna metod, som är främmande för alla marxister, påtvingades givetvis Gramsci av behovet att lugna censorns vaksamhet. Men resultatet blev ett hela tiden obestämbar fokus, där borgarklassen och proletariatet ofta kan byta med varandra som tänkbara ämnen i samma stycke – i själva verket närhelst Gramsci skriver abstrakt om en ”dominerande klass”. Den generaliserande mask som Gramsci således ofta tvingades till fick allvarliga konsekvenser för hans tänkande: ty det ledde till det icke analyserade antagandet att borgarklassens och proletariatets strukturella ställningar under sina respektive revolutioner och på varandra följande samhällen var historiskt likvärdiga. Farorna med en sådan underförstådd jämförelse kommer vi att få se så småningom. Det som är viktigt för närvarande är att konstatera hur det ”vilsna” sätt att resonera som är så speciellt för många av Gramscis texter från fängelsetiden, tillät en omärklig *övergång* till en mycket mer omfattande teori om hegemoni än man någonsin hade tänkt sig i Ryssland, och vilken skapade ett helt nytt teoretiskt marxistiskt analytiskt område i Gramscis arbeten.

Utvidgningen av begreppet

Ty egentligen utvidgade Gramsci hegemonibegreppet från dess ursprungliga tillämpning på arbetarklassens perspektiv under en borgerlig revolution mot en feodal samhällsordning, till mekanismerna för borgarklassens makt över arbetarklassen i ett stabilt kapitalistiskt samhälle. Vi ska komma ihåg att det fanns förlagor till detta i Kominterns teser. Men stycket ifråga var kort och isolerat: det utvecklades inte till någon mer djupgående redogörelse för kapitalets herravälde. Till skillnad från detta använde Gramsci nu hegemonibegreppet för att göra en *annorlunda analys av det borgerliga*

30 *Ibid*, s 22.

31 *Ibid*, s 22. Minns att Potresov uttryckligen fördömde varje tolkning av hegemoni som inbegrep en ”assimilering” av allierade klasser.

styrets strukturer i väst. Det var ett nytt och avgörande steg. Övergången från en användning till en annan förmedlades med hjälp av en rad allmänna sanningar som i princip är tillämpliga på båda. Resultatet blev en till synes formell följd av teser om maktens karaktär under historien. Symboliskt tog Gramsci Machiavellis verk som utgångspunkt för detta nya teoretiska område. Han hävdade att det under alla politiska aktioner var nödvändigt att ha ”dubbla perspektiv”, och skrev att de i sina ”elementäraste nivåer” motsvarade ”dubbelnaturen hos Machiavellis kentaur, djurisk och mänsklig”. För Gramsci var dessa nivåer ”kraft och samtycke, auktoritet och hegemoni, våld och civilisation”.³² Diskussionen rör sig här på ett område som är påtagligt allmänt, i Machiavellis egen anda. En rad tydliga motsatser läggs fram, som är giltiga för alla historiska epoker:

kraft	samtycke
auktoritet	hegemoni
våld	civilisation

Ordet ”auktoritet” som motsats till ”hegemoni” återkommer i ett annat par som finns i andra texter, i motsatsställning till ”ledning”. I den viktigaste av dessa skrev Gramsci: ”En samhällsgrupps herravälde antar två former: ’auktoritet’ och ’intellektuell och moralisk ledning’. En samhällsgrupp skaffar sig herravälde över fientliga grupper som den tenderar att ’likvidera’ eller underkasta sig med väpnat våld, och den leder beslätade eller allierade grupper.”³³ Här är den klassiska ryska åtskillnaden mellan ”diktatur” och ”hegemoni” särskilt tydligt framställd, i ett lite nyare språkbruk. Men den avgörande betydelsen i stycket är att det otvetydigt *inte* hänvisar till proletariatet utan till borgarklassen – ty det handlar om de Moderata i det italienska Risorgimento och deras herravälde över Aktionspartiet. Med andra ord har Gramsci vridit kompassen i begreppet hegemoni i riktning mot en studie av kapitalets styre, om än fortfarande inom ramen för en borgerlig revolution (de ursprungliga ramarna för begreppet i Ryssland). ”Ledning” byts ut till ”hegemoni” senare i samma stycke om Risorgimento.³⁴ De två likställs direkt i ett brev från samma tid skrivet av Gramsci, där han konstaterar att ”Croce bara betonar det ögonblick i den historiskt politiska verksamheten som inom politiken kallas ’hegemoni’, ögonblicket av samtycke, av kulturell ledning, för att särskilja det från ögonblicket av våld, av tvång, av statligt lagstiftande eller polisingripande.”³⁵

Samtidigt kombinerades den kraftfulla *kulturella* betoning som tanken på hegemoni fick i Gramscis verk med hans teoretiska tillämpning av det på de traditionella härskande klasserna, och skapade en ny marxistisk teori om intellektuella. Ty en av de sistnämndas klassiska funktioner, hävdade Gramsci, var att förmedla de utsugande klassernas hegemoni över de utsugna klasserna via de ideologiska system som de var organisatoriska ombud för. För Gramsci representerade Croce själv en av dessa ”stora intellektuella som utövar en hegemoni som förutsätter ett visst samarbete, ett frivilligt och aktivt samtycke”³⁶ från de underordnade klasserna.

Nästa fråga som Gramsci ställde var speciell för honom. Var utövas de två funktionerna ”auktoritet” och ”ledning/hegemoni”? Var är i synnerhet platsen för ”hegemoni”? Gramscis första och mest

32 *Ibid*, s 23.

33 *QC*, band III, s 2010; *SPN*, s 57.

34 *QC*, band III, s 2011; *SPN*, s 58.

35 *Lettere dal Carcere*, s 616.

36 *QC*, band II, s 691; *SPN*, s 271.

bestämda svar är att hegemoni (ledning) gäller civilsamhället och tvång (auktoritet) staten. ”Vi kan nu slå fast två viktiga nivåer i överbyggnaden – en som kan kallas ’civilsamhället’, det vill säga alla de organismer som vanligtvis kallas ’privata’, och den andra det ’politiska samhället’ eller staten. Dessa två nivåer motsvarar å ena sidan den ’hegemonins’ funktion som den härskande gruppen utövar i hela samhället och å den andra det ’direkta herravälde’ eller makt som utövas genom staten och den ’juridiska’ regeringen.”³⁷ Det fanns inga tidigare exempel på detta teoretiserande i de ryska debatterna. Skälet är uppenbart. Gramsci var nu omiskännligt mer intresserad av den *borgerliga* politiska maktens mönster i en typisk kapitalistisk samhällsordning. Anspelningen på det civilsamhällets ”privata” institutioner – som inte passar i någon samhällsbildning där arbetarklassen utövar en kollektiv makt – pekar på de verkliga mål som hans tänkande har här. I ett brev från samma period syftade Gramsci ännu mer direkt på skillnaden inom ramen för kapitalismen, och skrev om motsatsen mellan det politiska samhället och civilsamhället som respektive plats för två sorters klassmakt: ”det politiska samhället (eller diktaturen, eller tvångsapparaten för att säkerställa att folkmassorna anpassar sig till den sorts produktion och ekonomi som finns i ett visst ögonblick)” ställdes i motsats till ”civilsamhället (eller en samhällsgrupps hegemoni över hela det nationella samhället genom så kallade privata organisationer som kyrkan, fackföreningarna, skolorna och så vidare)”.³⁸ Uppräkningen av kyrkor och skolor som verktyg för hegemoni inom civilsamhällets privata föreningar innebär att begreppet utan tvekan tillämpas på de kapitalistiska samhällena i väst. Resultatet blev dessa otvetydiga grupper av motsatser:

Hegemoni	Auktoritet
=	=
Samtycke	Tvång
=	=
Civilsamhälle	Stat

Men vi har redan sett att Gramsci inte använde motsatserna stat och civilsamhälle entydigt. Både begreppen och förhållandet mellan dem genomgår olika förändringar i hans skrifter. Precis samma sak gäller begreppet ”hegemoni”. Ty de texter som citerats ovan står i motsats till andra där Gramsci talar om hegemoni, inte som en ytterlighet av ”samtycke” i motsats till en annan ytterlighet av ”tvång”, utan som i sig själv en blandning av samtycke och tvång. I en not om den franska politiska historien kommenterade han således: ”Det normala utövandet av hegemoni på den nu klassiska parlamentariska regimens område kännetecknas av en kombination av våld och samtycke som bildar olika jämvikter, utan att våldet någonsin får alltför mycket överhanden över samtycke.”³⁹ Här får Gramscis nyorientering av hegemonibegreppet till Västeuropas utvecklade kapitalistiska länder, och de borgerliga maktstrukturerna i dessa, ännu en tematisk betoning. Uppfattningen knyts nu direkt till fenomenet parlamentarisk demokrati, som var speciellt för väst. Jämsides med förändringen av hegemonins funktion från samtycke till samtycke-tvång sker det samtidigt en omplacering av dess ställning topografiskt. Ty i ett annat stycke skriver Gramsci om den liberala statens verkställande, lagstiftande och juridiska institutioner som ”den politiska hegemonins organ”.⁴⁰ Här placeras hege-

37 *QC*, band III, s 1518-1519; *SPN*, s 12. Sammanhanget är just en diskussion om intellektuella.

38 *Lettere dal Carcere*, s 481.

39 *QC*, band III, s 1638; *SPN*, s 80 not.

40 *QC*, band II, s 752; *SPN*, s 246.

monin bestämt *inom* staten – inte längre begränsad till civilsamhället. Nyanseringen av ”politisk hegemoni”, som ställs i motsats till ”civil hegemoni”, understryker den kvarvarande motsättningen mellan det politiska samhället och civilsamhället, vilket som vi vet är en av Gramscis varianter på paret stat och civilsamhälle. Med andra ord lokaliseras hegemoni här inte i det ena av de två begreppen, utan i båda.

Stat	Civilsamhälle
=	=
Politisk hegemoni	Civil hegemoni

Denna version går inte att förlika med den föregående redogörelsen, som är förhärskande i anteckningsböckerna. Ty i den första ställer Gramsci hegemoni mot det politiska samhället eller staten medan staten i den andra blir en apparat för hegemoni. I ännu en annan version försvinner skillnaden mellan det civila och politiska samhället helt: både samtycke och tvång blir förenliga med staten. Gramsci skriver: ”Staten (i sin väsentliga mening) är diktatur + hegemoni.”⁴¹ Skiftningarna i hegemonins betydelse och placering ökar variationerna av själva de ursprungliga begreppsparen. I den gåtfulla mosaik som Gramsci strävsamt samlade ihop i fängelset genomgår orden ”stat”, ”civilsamhälle”, ”politiskt samhälle”, ”hegemoni”, ”auktoritet” och ”ledning” ständiga *glidningar*. Vi ska nu försöka visa att dessa glidningar varken är tillfälliga eller godtyckliga.

Begrepp och problem

När väl frågan om hegemoni övergick från proletariats samhällsallianser i öst till de borgerliga maktstrukturerna i väst går det i själva verket att samtidigt urskilja tre olika versioner av förhållandet mellan Gramscis centrala begrepp i hans anteckningsböcker från fängelset. Vi kommer att se att var och en av dessa motsvarar ett grundläggande *problem* för den marxistiska analysen av den borgerliga staten, utan att ge ett tillfredsställande svar på det: *skillnaden* mellan versionerna är just ett förklarligt symptom på Gramscis egen medvetenhet om problemen med sina lösningar. För att visa på begränsningarna med Gramscis principer behövs givetvis mer än en språklig demonstration av bristen på inre sammanhang. Om än kortfattat, kommer vi att politiskt bedöma deras yttre överensstämmelse med de nutida borgerliga staternas natur.

Men på samma gång kommer denna bedömning att stanna inom gränsen för Gramscis eget system av kategorier. Frågan om det sistnämnda verkligen utgör den bästa utgångspunkten för en vetenskaplig analys av dagens kapitalistiska maktstrukturer kommer inte att avgöras på förhand. I synnerhet kommer de dubbla motsättningarna ”stat och civilsamhälle” och ”tvång och samtycke” att respekteras som centrala delar av Gramscis resonemang. Det är tillämpningen av dem snarare än deras funktion i hans marxism som kommer att undersökas. Svårigheten med alla alltför dualistiska teorier om borgarklassens klasstyre kommer inte att analyseras här. Det är i själva verket uppenbart att hela den skala av direkt ekonomiska begränsningar som de utsugna klasserna utsätts för under kapitalismen inte omedelbart kan klassificeras inom de politiska kategorierna tvång eller samtycke – väpnat våld eller kulturell övertalning. På samma sätt kan en formell uppdelning mellan staten och civilsamhället, oavsett hur nödvändig den kan vara som ett första verktyg, inte i sig själv ge någon

41 *QC*, band II, s 810-811; *SPN*, s 239.

specifik kunskap om de komplicerade förhållandena mellan de olika institutionerna i en kapitalistisk samhällsbildning (varav vissa har en typisk mellanställning på gränsen mellan de två). Det är möjligt att vi faktiskt måste föreställa oss de analytiska tvistefrågor som Gramsci sysslade med på ett nytt sätt inom nya kategorier, bortom hans dubbla landmärken. Men dessa frågor ligger utanför ramarna för en textkommentar. För våra aktuella syften räcker det att bli kvar inom Gramscis egna undersökningar – än idag ett pionjärarbete.

Gramscis första modell

Vi kan starta med att undersöka den första och mest slående form som Gramscis begrepp hade, den viktigaste för hans arbetes slutgiltiga öde. Den centrala texten är det inledande stycke som citeras i denna artikel, där Gramsci skriver om skillnaden mellan öst och väst, och säger att i öst är ”staten allt” medan den i väst är en ”framskjuten skyttegrav” i civilsamhällets inre befästning som kan överleva de allra värsta omskakningar av staten, eftersom det inte är ”primitivt och geléartat” som i öst, utan robust och strukturerat. Ett ”manöverkrig” är således lämpligt i öst, och ett ”ställningskrig” i väst. Denna tes kan sedan knytas samman med ett åtföljande argument, som upprepas i många andra texter, att staten är platsen för borgarklassens väpnade makt eller tvång över de utsugna klasserna, medan civilsamhället är arena för deras kulturella ledning eller ömsesidiga hegemoni över dem – motsättningen mellan ”våld och samtycke, tvång och övertygelse, stat och kyrka, politiskt samhälle och civilsamhälle.”⁴² Resultatet är en förening av en kombinerad grupp motsatser för skillnaden mellan öst och väst:

<i>Öst</i>	<i>Väst</i>
Stat	Civilsamhälle
/	/
Civilsamhälle	Stat
Tvång	Samtycke
Auktoritet	Hegemoni
Manöverkrig	Ställningskrig

Med andra ord kan civilsamhällets dominans över staten i väst likställas med ”hegemonins” dominans över ”tvång” som det borgerliga styrets grundläggande metod under den utvecklade kapitalismen. Eftersom hegemoni avser civilsamhället och civilsamhället dominerar över staten, är det den härskande klassens kulturella herravälde som i grund och botten garanterar den kapitalistiska samhällsordningens stabilitet. För i Gramscis språkbruk här betyder hegemoni borgarklassens ideologiska underordnande av arbetarklassen, som gör det möjligt för den att härska med hjälp av samtycke. Nu är det första målet för denna formulering uppenbart. Det är att slå fast en tydlig och grundläggande skillnad mellan Tsarrysland och Västeuropa – förekomsten av en representativ politisk demokrati. Som sådan är det jämförbart med Lenins kärnfulla formulering att de ryska tsarerna härskade med våld och den engelska och franska borgarklassen med hjälp av bedrägeri och eftergifter.⁴³ Gramscis stora teoretiska merit var att han *stälde* frågan betydligt mer ihärdigt och

42 *QC*, band II, s 763; *SPN*, s 170.

43 ”De erfarenheter, som gjorts av bourgeoisieins och godsägarnas regeringar världen över, har utformat två metoder för att hålla folket i förtryck. Den första är våldet”, med vilket tsarerna ”har visat det ryska folket maximum av det möjliga och omöjliga ifråga om denna bödelmetod”, skrev Lenin. ”Men det finns också en annan metod, som bäst

helgjutet än någon annan revolutionär både förr och senare. Det går inte att i någon av Lenins eller Trotskijs eller någon annan bolsjevikisk teoretikers skrifter hitta en sammanhängande eller systematisk fundering om den enorma historiska klyfta i Europa som markeras av närvaron – om än fortfarande fläckvis och ofullständig på deras tid – av en parlamentarisk demokrati i väst och dess avsaknad i öst. Ett problem som i bästa fall hade registrerats i marginella sidorepliker i den bolsjevikiska traditionen utvecklade Gramsci för första gången till ett dominerande tema för den marxistiska teorin.

Vänstersocialdemokratins illusioner

På samma gång är den första lösning han skisserar i anteckningsböckerna från fängelset helt omöjlig att genomföra: att helt enkelt placera ”hegemoni” inom civilsamhället och ge civilsamhället överhöghet över staten. Detta motsvarar i själva verket väldigt exakt vad som kan kallas en det ”sunda förnuftets” syn på den borgerliga demokratin inom vänstern i väst – en syn som sedan Andra världskriget varit vitt spridd inom militanta socialdemokratiska kretsar.⁴⁴ För denna uppfattning är inte staten i väst någon våldsam polisiär förtryckarapparat som den var i det tsaristiska Ryssland: massorna har tillgång till den via regelbundna val, som formellt tillåter möjligheten av en socialistisk regering. Men erfarenheterna visar att dessa val aldrig ger upphov till en regering som ägnar sig åt att expropriera kapitalet och förverkliga socialismen. 50 år efter införandet av allmän rösträtt verkar detta mer avlägset än någonsin. Vad är skälet till denna paradox? Det måste ligga i att proletariatet *först* förbereds ideologiskt *innan* själva valögonblicket. Maktens centrala plats måste därför sökas i civilsamhället – framförallt i kapitalisternas kontroll över *kommunikationsmedlen* (press, radio, TV, bio, förlag), på grundval av deras kontroll över *produktionsmedlen* (privat ägande). I en mer sofistikerad variant uppkommer inlärandet av ett frivilligt accepterande av kapitalismen inte så mycket med hjälp av kommunikationsmedlens ideologiska indoktrinering, som i det osynliga spridandet av varufetischismen genom marknaden eller den instinktiva vana att underordna sig som arbetsrutinerna i fabriker och på kontor leder till – med andra ord direkt på själva produktionsmedlens område. Men oavsett om betoningen läggs på de kulturella eller ekonomiska apparaternas effekter så blir den analytiska slutsatsen densamma. Civilsamhällets strategiska plats anses vidmakthålla kapitalismens hegemoni i de politiska demokratierna, vars statliga institutioner inte direkt håller nere eller förtrycker massorna.⁴⁵ Systemet upprätthålls med hjälp av samtycke, inte tvång. Därför är de socialistiska militanternas huvuduppgift inte att kämpa mot den beväpnade staten, utan att omvända arbetarklassen ideologiskt för att befria den från underkastelsen under de kapitalistiska mystifieringarna.

Detta för vänstersocialdemokratin karakteristiska syndrom innehåller ett antal illusioner. Det första och mest omedelbara misstaget är just uppfattningen att borgarklassens ideologiska makt i samhällsformationerna i väst framförallt utövas på civilsamhällets område, och att dess hegemoni över

---

utformats av den engelska och den franska bourgeoisien ... Det är bedrägeriets, smickrets, frasens metod, metoden att ge en miljon löften, tiggallmosor, att ge efter i det oviktiga för att bevara det viktiga.” (Lenin, *Proletariatets uppgifter i vår revolution*, på marxistarkiv.se, s 4.)

44 Den första viktigare tolkningen av Gramsci av denna sort var ett arbete av en av det italienska socialistpartiets (PSI:s) teoretiker: Giuseppe Tamburrano, *Antonio Gramsci. La vita, il pensiero, l'azione*, Bari 1963.

45 För en representativ version av dessa teorier, se Perry Anderson, ‘Problems of Socialist Strategy’, i samlingen *Towards Socialism*, London 1965, s 223-247.

det därpå neutraliserar den representativa statens demokratiska möjligheter. Arbetarklassen har tillgång till staten (val till parlament) men använder den inte för att uppnå socialismen därför att den är indoktrinerad med hjälp av kommunikationsmedlen. I själva verket kan man säga att sanningen om något är raka motsatsen: den representativa statens allmänna form – den borgerliga demokratin – är i sig själv västkapitalismens främsta ideologiska grundpelare, och själva den borgerliga demokratin existens berövar arbetarklassen tanken på socialismen som *en annan sorts stat*, och kommunikationsmedlen och andra mekanismer för kulturell kontroll befäster därefter denna centrala ideologiska ”effekt”. De kapitalistiska produktionsförhållandena delar in alla män och kvinnor i olika samhällsklasser, som definieras av sin olika tillgång till produktionsmedlen. Dessa klasskillnader är bakgrunden till de löneavtal mellan juridiskt fria och jämlika personer som är detta produktionsläggs adelsmärke. De politiska och ekonomiska systemen blir på detta sätt formellt *åtskilda* under kapitalismen. Den borgerliga staten ”representerar” således per definition hela befolkningen som enskilda och jämlika medborgare, *avskilt* från deras uppdelning i samhällsklasser. Med andra ord framställer den mäns och kvinnors ojämlika ställning i civilsamhället som om de var jämlika i Staten. Parlamentet, som var fjärde eller femte år väljs som ett suveränt uttryck för folkviljan, återspeglar landets skenbara enhet för massorna som om det var deras egen regering. De ekonomiska klyftorna bland ”medborgarna” döljs av den juridiska jämlikheten mellan utsugare och utsugna, och med dem också massornas fullständiga *åtskiljande* från och *icke-deltagande* i parlamentets arbete. Detta åtskiljande framställs och presenteras sedan ständigt för massorna som den yttersta formen för frihet: ”demokrati” som historiens slutpunkt. Den parlamentariska statens existens utgör således den formella ramen för den härskande klassens alla andra ideologiska mekanismer. Den utgör den övergripande kod i vilken varje speciellt budskap sänds. Koden är särskilt kraftfull eftersom medborgarnas juridiska rättigheter inte bara är en hägring: tvärtom är den borgerliga demokratin friheter och rösträtt påtagligt verkliga, och förverkligandet av dem var historiskt delvis arbetarrörelsens verk, och förlusten av dem skulle vara ett stort nederlag för arbetarklassen.⁴⁶

I jämförelse med det har de ekonomiska förbättringar som erövrats med hjälp av reformer inom ramen för den representativa staten – som uppenbarligen är mer materiella – i typfallet lämnat mindre ideologiska spår bland massorna i väst. Arbetarklassens stadigt ökande levnadsstandard i de ledande imperialistiska länderna under 25 år efter Andra världskriget har varit en central faktor för världsimperialismens politiska stabilitet. Men den materiella delen av folkmassornas bifall till imperialismen, som traditionellt brukar vara ämne för diskussionen om reformismens effekter, är inbyggt instabil och flyktig, eftersom den har en benägenhet att skapa ständigt ökande förväntningar som ingen nationell kapitalistisk ekonomi helt och hållet kan garantera ens under långa internationella högkonjunkturer, och än mindre under lågkonjunkturer. Själva ”dynamiken” är således en destabiliserande faktor och kan orsaka kriser när tillväxten varierar eller stannar upp. Till skillnad från detta är den juridiskt politiska delen av samtycket som skapas av den parlamentariska staten

46 Med andra ord är det helt fel att utan vidare beteckna parlamentet som det borgerliga väldets ”ideologisk apparat”. Den parlamentariska överhöghetens ideologiska funktion finns inskriven i varenda borgerlig konstitutions formella ramar, och är alltid central för kapitalets kulturella herravälde. Men parlamentet är naturligtvis också en ”politisk apparat” som har försetts med verkliga diskussions- och beslutsegenskaper, som inte i någon mening bara är ett subjektivt trick för att lugna massorna. De är objektiva strukturer i ett historiskt framsteg som en gång var betydande och fortfarande är mäktigt – segern för den borgerliga revolutionens ideal.

mycket stabilare: det kapitalistiska statskicket utsätts inte för samma konjunkturella växlingar. De historiska tillfällen då det aktivt har ifrågasatts av arbetarkamp har varit oändligt mycket färre i väst. Med andra ord är den borgerliga demokratins ideologi mycket kraftfullare än någon välfärdsreformism, och utgör ett permanent innehåll i det samtycke som skapats av den kapitalistiska staten.

Nu kan vi inse varför Gramscis första formulering var felaktig. Det går inte att dela upp den borgerliga klassmaktens ideologiska funktion mellan civilsamhället och staten på det sätt som han till en början försökte göra. Den parlamentariska statens grundläggande form i väst – den juridiska summan av dess medborgare – är i sig själv knutpunkten i kapitalismens ideologiska apparat. De kulturella kontrollsystemens förgreningar i civilsamhället – radio, TV, bio, kyrkor, tidningar, politiska partier – spelar otvivelaktigt en central *kompletterande* roll för att säkerställa kapitalets klassordning. Det gör givetvis också marknadsförhållandes förvrängande prisma och arbetsprocessens avtrubbade struktur inom ekonomin. Man ska förvisso inte undervärdera dessa systems betydelse. Men inte heller ska de överdrivas eller – framförallt – ställas mot statens egen kulturellt ideologiska roll.

Poulantzas' och Mandels misstag

En speciell sorts vulgär vänsterism har traditionellt isolerat frågan om samtycke från dess strukturella sammanhang, och har betecknat det som ett unikt och utmärkande drag hos det kapitalistiska styret i väst, som förminskats till öknamnet ”parlamentarism”. För att tillbakavisa detta misstag har många marxister pekat på att alla härskande klasser i historien normalt har fått de utsugna klasserna att bifalla sin egen utsugning – feodalherrar eller slavägare lika mycket som industriföretagare. Invändningen är naturligtvis riktig. Men svaret är otillräckligt om det inte åtföljs av en riktig definition av vad som särskiljer arbetarklassens samtycke till kapitalackumulationen i väst idag – med andra ord *formen och innehållet* i den borgerliga ideologi som den förmått acceptera. Nicos Poulantzas, vars verk *Politisk makt och sociala klasser* innehåller många viktiga och skarpsinniga kommentarer om anteckningsböckerna från fängelset, avfärdar i själva verket Gramscis intresse för frågan, och konstaterar att det enda nya med detta samtycke är att det påstår sig vara förnuftigt – det vill säga att det inte har någon religiös karaktär. ”I själva verket består dessa ideologiers specifika karaktär inte alls, som Gramsci trodde, i att framkalla de dominerade klassernas mer eller mindre aktiva samtycke till det politiska herraväldet: detta är ett allmänt drag hos *varje* dominerande ideologi. Det som utmärker de ifrågavarande ideologierna är att de inte syftar till att antagas av de dominerade klasserna som ett deltagande i något heligt: de framställer sig uttryckligen som vetenskapliga tekniker och accepteras också som sådana.”⁴⁷ På liknande sätt har Ernest Mandel skrivit i sin *Senkapitalismen*, att den kapitalistiska ideologins viktigaste form i väst idag är en vädjan till teknologiskt förnuft och en expertkult: ”*Den i tron på teknologins allsmäktighet kulminerande ideologin är den borgerliga ideologins specifika form för senkapitalismen*”.⁴⁸ Dessa påståenden är en allvarlig missuppfattning.

Ty det säregna med det historiska samtycke som erövrats från massorna i de moderna kapitalistiska samhällsbildningarna finns ingalunda bara i världsliga referenspunkter eller teknisk vördnad. Det

47 Poulantzas, *Politisk makt och sociala klasser*, på marxistarkiv.se, s 122.

48 Mandel, *Senkapitalismen, del 2*, på marxistarkiv.se, s 124.

nya med detta samtycke är att dess grundläggande form är att massorna tror att *de har ett fullkomligt självbestämmande* i den existerande samhällsordningen. Det är alltså inte ett accepterande av en erkänt härskande klass' överhöghet (den feodala ideologin) utan en tro på alla medborgares demokratiska jämlikhet under styrandet av nationen – med andra ord tvivel på att det verkligen finns någon härskande klass. De utsugnas samtycke i en kapitalistisk samhällsbildning är således av en kvalitativt ny sort, som tankeväckande nog har skapat sin egen härledda utvidgning: samsyn eller ömsesidig överenskommelse. Naturligtvis samexisterar och kombineras den aktiva eller borgerliga ideologin i ett stort antal former med mycket äldre och mindre uttalade ideologiska vanor och traditioner – i synnerhet sådana som att passivt resignera inför hur världen är och misstro mot all möjlighet att förändra den, vilka skapas av den olika kunskap och tillit som kännetecknar alla klassamhällen.⁴⁹ Arvet från dessa beständiga traditioner antar förvisso ibland en modern förklädnad av hänsyn till tekniska behov. Men de utgör inte någon verklig avvikelse från tidigare mönster för klassmakt. Förutsättningen för att de ska fortsätta att fungera idag är att de sätts in i en övergripande ideologi om representativ demokrati. Ty det är bara den borgerliga demokratins frihet som verkar sätta gränsen för vad som är socialt möjligt för folkets gemensamma vilja och därmed kan göra gränserna för dess maktlöshet uthärdlig.⁵⁰

Gramsci själv var i själva verket ytterst medveten om behovet att noga skilja mellan de på varandra följande historiska formerna av de utsugnas ”samtycke” till att sugas ut, och för att analytiskt göra åtskillnad mellan delarna i den vid varje tidpunkt. Han förebrådde Croce just för att han i sin *History of Liberty* [Frihetens historia] förmodade att alla ideologier före liberalismen var av ”samma trista och otydliga kulör, utan utveckling eller konflikter” – och betonade särdragen hos religionens grepp över massornas i Neapel under Bourbon, styrkan i den vädjan till nationen som följde på det i Italien, och på samma gång möjligheten att de två kunde kombineras och bli populära.⁵¹ På andra ställen ställde han den franska revolutionen mot restaurationen i Europa just i form av de skilda sorters samtycke – ”direkt” och ”indirekt” – som de erhöll från de förtryckta, och de sorters rösträtt – allmän och godtycklig – som motsvarade dem.⁵² Men paradoxalt nog skrev Gramsci aldrig någon genomgripande redogörelse för den borgerliga demokratins historia eller struktur i sina anteckningsböcker från fängelset. Den fråga som ger hans centrala teoretiska arbete sin djupaste mening är perspektivet snarare än föremålen i hans texter. En del av orsaken till varför de första bedömningarna i hans diskussion om hegemoni var missbedömningar berodde på denna brist. Gramsci gjorde inte fel i att ständigt återvända till frågan om samtycke i väst: det går inte att förstå kapitalismens makt i de utvecklade industriländerna idag utan att förstå den borgerliga demokratins fullständiga natur och roll. På samma gång ska vi vara klara över varför Gramsci hade fel i att först placera

49 Se de tankeväckande kommentarerna i Göran Therborn, *Vad gör den härskande klassen när den härskar?*, på marxistarkiv.se.

50 En verklig och central tro på folkets överhöghet kan med andra ord samexistera med en djupgående skepsis mot alla regeringar som juridiskt uttrycker den. Uppdelningen mellan de två förmedlas vanligtvis av övertygelsen att ingen regering kan vara annat än långt från de som den representerar, och ändå är många inte representativa alls. Detta är inte bara en sorts fatalism eller cynism bland massorna i väst. Det är ett aktivt bifall att den borgerliga demokratins välbekanta system tråkigt nog är den största frihet som finns, något som beklämmande nog ständigt återskapas av den totala frånvaron av proletär demokrati i öst, vars regimer förkroppsligar ett helvetiskt minimum. Vi har inte utrymme att analysera femtio års erfarenheter av stalinism: deras betydelse är enorm för att förstå den borgerliga demokratins komplicerade historiska innebörd i väst idag.

51 *QC*, band II, s 1236-1237.

52 *QC*, band I, s 443.

”samtycke” i civilsamhället. Ty i själva verket utesluter själva detta samtyckes karaktär en sådan placering, eftersom det just är den parlamentariska representativa staten som först och främst skapar det.

Den andra lösningen

Låt oss nu titta på Gramscis andra version av förhållandet mellan sina begrepp. I denna ger han inte längre civilsamhället övervikt över staten och placerar inte hegemonin ensidigt i civilsamhället. Tvärtom framställs civilsamhället som varande i balans eller jämvikt med staten och hegemonin är fördelad mellan staten – eller ”det politiska samhället” – och civilsamhället, samtidigt som den själv omdefinieras som en *kombination* av tvång och samtycke. Dessa formuleringar visar att Gramsci hade tvivel om sin första version och var – trots och mot den – intensivt medveten om den kapitalistiska statens centrala ideologiska roll i väst. Han konstaterar inte bara denna roll i största allmänhet. Men vi kan notera att hans kommentarer om de särskilda aspekter hos staten som var speciellt inriktade på att fylla denna roll är selektiva och koncentrerar sig på dess underordnade snarare än överordnade institutioner. Ty Gramscis specifika syftningar på statens ideologiska funktioner gäller inte så mycket parlamentet som utbildning och lag – skolsystemet och det juridiska systemet. ”Varje stat är etisk i så måtto som en av dess viktigaste funktioner är att höja de stora befolkningsmassorna till en viss kulturell och moralisk nivå, en nivå eller standard som motsvarar behovet att utveckla produktivkrafterna och härmed de härskande klassernas intressen. Skolan som en positiv skolande funktion och domstolarna som en negativ och förtryckande skolande funktion är statens viktigaste aktiviteter av sådan art. Men i verkligheten går ett stort antal andra så kallade privata initiativ i samma riktning, vilket utgör den härskande klassens apparat av politisk och kulturell hegemoni.”⁵³

Denna inriktning är ytterst viktig. Den betonar det stora avståndet mellan Gramsci och många av hans senare kommentatorer, oavsett hur begränsad Gramscis behandling av den är. Men på samma gång kan den inte accepteras som en verklig korrigerings av den första versionen. Gramsci inser nu att den ideologiska kontrollen finns närvarande både i civilsamhället och staten. Men detta framsteg på ett plan uppvägs av en minskad klarhet på ett annat. Hegemoni, som tidigare bara placerades i civilsamhället, utövas nu också av staten. Men samtidigt verkar den få en annan innebörd: den markerar nu inte längre bara kulturell överhöghet, ty den inbegriper också tvång. ”Det normala utövandet av hegemoni kännetecknas” nu ”av en kombination av våld och samtycke.” Resultatet är att Gramsci nu begår ett misstag från andra hållet. *Ty tvång är just den kapitalistiska statens lagliga monopol*. I Webers berömda formulering är staten en institution som har monopol på lagligt våld över ett visst territorium.⁵⁴ Den är ensam om att ha tillgång till en armé och en polis – ”grupper av män specialiserade på att använda förtryck” (Engels). Således stämmer det inte att hegemoni som tvång + samtycke existerar både i civilsamhället och staten. Utövandet av förtryck existerar inte juridiskt i civilsamhället. Staten reserverar det som sitt speciella område.⁵⁵ Det för oss till en första

53 *QC*, band II, s 1049. Se även *QC*, band III, s 1570; *SPN*, s 246.

54 ‘Politics as a Vocation’, i *From Max Weber*, red Gerth and Mills, London 1948, s 78.

55 Detta är en princip som reglerar varje modern kapitalistisk stat. Den tillåter givetvis i praktiken vissa variationer och förbehåll. Statens monopol på tvångsmedel kan juridiskt dras vid automatvapen snarare än handvapen, som i USA eller Schweiz. Det kan finnas halvt lagliga privata våldsorganisationer som de amerikanska gangstergängen på 1920- och 1930-talen. De sistnämndas existens gjorde förvisso stort intryck på Gramsci. Men dessa fenomen har alltid varit av marginell betydelse jämfört med statens centrala apparat i de utvecklade kapitalistiska

grundläggande princip som styr maktens karaktär i en utvecklad kapitalistisk samhällsbildning. Det finns alltid en *strukturell asymmetri* i fördelningen av denna makts funktioner för samsyn och tvång. Ideologin är delad mellan civilsamhället och staten: våld avser enbart staten. Med andra ord kommer staten med två gånger i varje jämförelse mellan de två.

Det är möjligt att en orsak till varför Gramsci hade svårt att se denna asymmetri var att Italien 1920-1922 hade upplevt en enorm framväxt av militära gäng, organiserade av fascister, som verkade fritt utanför den egentliga statsapparaten. Den kapitalistiska statens strukturella monopol på våld doldes alltså i viss mån av tillfälliga kommandooperationer (Gramscis ord) inom civilsamhället. Men i själva verket kunde *squadristi* bara angripa och plundra arbetarklassens institutioner ostraffat därför att de hade ett underförstått skydd från polisen och armén. Med sin sedvanliga klarhet var Gramsci givetvis väl medveten om det: "Under den nuvarande kampen händer det ofta att en försvagad statsapparat är som en armé som börjar bli trött: kommandotrupper, eller privata väpnade organisationer, träder in på fältet för att utföra två uppgifter – utnyttja olagligheten medan staten verkar bli kvar inom lagligheten, och på så sätt omorganisera staten själv."⁵⁶ I en kommentar till marschen mot Rom skrev han: "Det kan inte bli något 'inbördeskrig' mellan staten och den fascistiska rörelsen, bara sporadiska våldsamma aktioner för att ändra statens ledning och reformera dess administrativa apparat. Under den civila gerillakampen var inte den fascistiska rörelsen mot staten, utan lierad med den."⁵⁷ Den relativt ovanliga händelsen med de fascistiska gängen – vars expeditioner bara kunde vara "sporadiska" – verkar i själva verket inte ha fått någon påtaglig inverkan på balansen i Gramscis tänkande.

Viktigare för osäkerheten i hans beskrivning av förhållandet mellan staten och civilsamhället i detta avseende var den återkommande benägenheten i hans teori att tänja begreppen i den alltför långt. Hans upplösande av polisen i ett vidare och vagare samhällsfenomen är ett typiskt exempel. "Vad är polisen? Den är verkligen inte bara en officiell organisation som juridiskt erkänts och tilldelats uppgiften att sköta de offentliga säkerheten, som man vanligtvis tolkar ordet. Det sistnämnda är den centrala kärna som har formellt ansvar för 'polisen', som i själva verket är en mycket mer omfattande organisation där en stor del av statens personal deltar direkt eller indirekt, med mer eller mindre exakta och bestämda band, permanent eller ibland."⁵⁸ Det är faktiskt slående att Gramsci just på det juridiska området, som intresserade honom speciellt som en av statens funktioner, på samma gång kunde konstatera att det inte fanns något tvång som motsvarade dess sanktioner inom civilsamhället, men ändå hävda att lagligheten icke desto mindre skulle betraktas som ett mer allmänt förekommande system av påtryckningar och tvång som verkade lika mycket i civilsamhället som i staten för att skapa speciella moraliska och kulturella normer. "Där har vi problemet om 'rätten', vars begrepp bör utsträckas så att man däri inbegriper också de verksamheter som i dag faller under rubriken 'juridiskt indifferent' och som ligger inom domänen för det civila samhället, som verkar utan 'sanktioner' och utan absoluta 'förbindelser', men som icke desto mindre utövar ett kollektivt tryck och uppnår objektiva utvecklingsresultat i fråga om sedvänjor, tänkesätt och

---

samhällena.

56 *QC*, band I, s 121; *SPN*, s 232.

57 *QC*, band II, s 808-809.

58 *QC*, band I, s 279--280.

handlingsmönster, moral o.s.v.”⁵⁹ Resultatet är en strukturell otydlighet mellan lag och sedvänjor, juridisk regler och vanliga normer, som förhindrar en riktig avgränsning av civilsamhällets och statens respektive områden i det kapitalistiska samhället. Gramsci lyckades aldrig riktigt rätta till asymmetrin mellan de två: hans på varandra följande formuleringar trevar hela tiden efter det utan att någonsin helt nå fram.

Ett tredje försök

Ty Gramscis tredje version av förhållandet mellan sina begrepp utgör ett sista försök att få grepp om sitt svårfångade mål. I denna version *inbegriper* staten nu både ”det politiska samhället” och ”civilsamhället”. I själva verket blir den kategoriska sammansmältning som det finns frön till i den andra versionen nu ännu mycket mer uttalad. Det finns nu inte längre bara en utbredning av hegemonin, som en syntes mellan tvång och samtycke, över staten och civilsamhället. Staten och civilsamhället slås själva samman till en större överordnad enhet. ”Med stat ska vi inte bara förstå regeringsapparaten, utan också hegemonins eller det civila samhällets ’privata’ apparat.”⁶⁰ Slutsatsen av detta resonemang är det abrupta uttalandet: ”i den faktiska verkligheten [är] borgerligt samhälle [”civilsamhälle” i den engelska texten – öa] och stat ... identiska”.⁶¹ Med andra ord är staten lika med samhällsbildningen, som i internationellt språkbruk. Begreppet civilsamhälle som särskild enhet försvinner. ”Det civila samhället är också en del av ’staten’, är i själva verket staten själv.”⁶² Dessa formuleringar kan sägas visa på Gramscis ofta förekommande medvetenhet om att statens roll i viss mening ”överskrider” civilsamhällets roll i väst. De utgör alltså en viktig korrigerings av hans andra version. Men återigen åtföljs framsteget på det nya området av en tillbakagång på det tidigare. Ty i hans slutgiltiga version upphävs själva *åtskillnaden* mellan staten och civilsamhället. Denna lösning får allvarliga konsekvenser som undergräver varje vetenskapligt försök att definiera den borgerliga demokratins säregenhet i väst.

Althusser och Gramsci

Resultatet visar sig i den anpassning av hans version som gjorts av Louis Althusser och hans medarbetare. Ty om den första versionen av Gramscis jämförelser framförallt togs upp efter kriget av vänsterströmningar inom den europeiska socialdemokratin, har den tredje versionen på senare tid använts av vänsterströmningar inom den europeiska kommunismen. Ursprunget till detta antagande kan återfinnas i ett välkänt stycke ur *För Marx*, där Althusser likställer begreppet ”det civila samhället” med ”individuella ekonomiska beteenden”, och tillskriver dess ursprung till Hegel, samt avfärdar det som främmande för den historiska materialismen.⁶³ Även om den unge Marx verkligen främst använde termen för att syfta på ekonomiska behov och aktiviteter, så är det givetvis i själva verket långtifrån fallet att det försvinner ur hans mognare skrifter. Om dess tidigare betydelse försvinner från *Kapitalet* (i och med att begreppen produktivkrafter och -förhållanden framträder), så försvinner inte själva begreppet – ty det hade också *en annan* betydelse för Marx som inte var

59 *Den moderne Fursten*, s 51.

60 *QC*, band II, s 801; *SPN*, s 261.

61 *Den moderne Fursten*, s 18.

62 *QC*, band III, s 2302; *SPN*, s 261.

63 Althusser, *För Marx*, på marxistarkiv.se, s 54.

densamma som enskilda ekonomiska behov, utan en samlande beteckning på alla icke statliga institutioner i en kapitalistisk samhällsbildning. Marx övergav aldrig denna funktion hos begreppet ”civilsamhälle”, utan hans senare politiska skrifter rörde sig i själva verket upprepade gånger kring en central användning av det. Således bygger hela *Adertonde Brumaire* på en analys av bonapartismen som börjar med påståendet att: ”staten omspannar, kontrollerar, förordnar, övervakar och utövar förmyndarskapet över det borgerliga samhället ända från dess mest omfattande livsyttringar till dess obetydligaste rörelser, från dess mest allmänna existensformer, till individernas privat-existens”.⁶⁴

Det var denna användning Gramsci tog över i sina skrifter från fängelset. Men då avgränsade han begreppet ”civilsamhälle” mycket mer exakt. Hos Gramsci syftar civilsamhället inte på de ekonomiska förhållandenas område, utan ställs just i motsats till det som ett system av institutioner inom överbyggnaden som står mellan ekonomin och staten. ”Mellan de ekonomiska strukturerna och staten med sin lagstiftning och sitt tvång, står det civila samhället.”⁶⁵ Det är därför Gramscis lista över hegemonins institutioner i civilsamhället sällan omfattar fabriker eller verkstäder – just de ekonomiska apparater som många av hans lärjungar idag tror vara primära för att inpränta ideologisk underordning bland massorna. (Om något hade Gramsci en benägenhet att i sina skrifter från Turin, om än inte i sina anteckningar om amerikanism i fängelset, ofta beteckna deras disciplin som skolor i socialism snarare än kapitalism.) Gramscis definition av begreppet ”civilsamhälle” kan således beskrivas som en förfining av hur det användes av den sene Marx, med en tydlig avskiljning från sitt ekonomiska ursprung. Samtidigt har vi just sett att han i sin sista version av paret stat och civilsamhälle helt och hållet överger åtskillnaden mellan de två och förkunnar att de är identiska. Men kan begreppet helt enkelt avvisas ens i sin icke ekonomiska användning? Det finns ingen tvekan om att den brokiga övergången via Locke, Ferguson, Rousseau, Kant, Hegel och Marx har laddat det med en mängd tvetydigheter och oklarheter.⁶⁶ Det kommer tveklöst att bli nödvändigt att formulera ett nytt och otvetydigt begrepp i framtiden, inom en utvecklad vetenskaplig teori om alla förhållanden i de kapitalistiska samhällsbildningarna. Men fram tills dess detta begrepp existerar är begreppet ”civilsamhälle” ett nödvändigt praktiskt vägledande begrepp för att beteckna alla de institutioner och mekanismer som ligger utanför det egentliga statsystemets gränser. Med andra ord är dess funktion att dra en helt nödvändig gränslinje inom kapitalismens politiskt ideologiska överbyggnad.

64 Marx, *Louis Bonapartes adertonde Brumaire*, på marxistarkiv.se, s 24. ”Pariskommunen” är ett kompletterande verk som ger en teori om bonapartismens absoluta motsats: ”Kejsardömetts diametrala motsats var kommunen ... Nationens enhet skulle inte brytas utan tvärtom organiseras genom kommunalförfattningen. Den skulle bli verklighet genom förintandet av den statsmakt som utgav sig för att förkroppsliga denna enhet, men ville vara oberoende av och överlägsen över nationen ... dess berättigade funktioner [skulle] fråntagas en makt, som gjorde anspråk på att stå över samhället, och återlämnas till samhällets ansvariga tjänstemän.” (Marx, *Pariskommunen*, på marxistarkiv.se, s 24-26.) ”Kritik av Gothaprogrammet” upprepar samma motsats: ”Friheten består i att förvandla staten från något samhället överordnat till ett detsamma fullständigt underordnat organ”. (*Kritik av Gothaprogrammet*, på marxistarkiv.se, s 14.) I Marx’ senare arbeten förkortas termen ”civilsamhälle” till ”samhälle”, högst troligt på grund av tvetydigheten hos tyskans *bürgerliche Gesellschaft*, men det har helt klart kvar samma strukturella ställning i dessa motsatsförhållanden mellan stat och samhälle.

65 *QC*, band II, s 1253; *SPN*, s 208.

66 För en successiv användning av begreppet från upplysningen och framåt, se Bobbio, ‘Gramsci e la concezione della società civile’, *op cit*, s 80-84. Före Hegel ställdes ”civilsamhället” vanligtvis mot det ”naturliga samhället” eller det ”primitiva samhället”, som civilisation mot natur, snarare än det ”politiska samhället” eller ”staten”, som uppdelningar inom civilisationen.

”Ideologiska statsapparater”

När Althusser väl hade avvisat uppfattningen om civilsamhället kom han således logiskt att kraftfullt anamma Gramscis slutgiltiga formulering, som i själva verket upphäver åtskillnaden mellan stat och civilsamhälle. Resultatet blev tesen att ”kyrkor, partier, fackföreningar, familjer, skolor, tidningar, kulturföretag” faktiskt utgör ”Ideologiska statsapparater”.⁶⁷ I en förklaring av denna åsikt förkunnade Althusser: ”Det är oviktigt om institutionerna där de (ideologierna) förverkligas är ’offentliga’ eller ’privata’” – ty alla dessa institutioner bildar delar av en enda kontrollerande stat som är ”förutsättningen för varje åtskillnad mellan det offentliga och det privata.”⁶⁸ Den politiska orsaken till detta plötsliga och godtyckliga teoretiska beslut är oklar. Men det verkar troligt att det till stor del var en effekt av den dragningskraft som den kinesiska kulturrevolutionen hade i slutet av 1960-talet på halvt oppositionella delar inom de europeiska kommunistpartierna. Den revolutionära karaktär som processen i Kina officiellt påstods ha kunde i själva verket bara passa ihop med en marxistisk definition av en revolution – att störta och krossa en statsapparat – genom att slå fast att alla kulturyttringar var statsapparater.⁶⁹ I den kinesiska pressen från den tiden uppfattades sådana yttringar faktiskt vanligen som psykologiska drag hos individerna. För att kunna ge marxistiska vitsord till den ”revolution av sinnena” som pågick i Kina krävdes en radikal omdefiniering av staten. Det finns ingen större anledning att idag dröja vid hur otillräcklig denna procedur är för att göra en vettig bedömning av kulturrevolutionen, som nu är ett passerat kapitel i KKP:s historia. Dess möjliga konsekvenser för en ansvarsfull socialistisk politik i väst var mycket allvarligare.

Ty när man väl antar ståndpunkten att alla ideologiska och politiska överbyggnader – inklusive familjen, de reformistiska fackföreningarna och partierna och privata media – per definition är statsapparater så blir det strikt logiskt omöjligt och onödigt att skilja mellan borgerlig demokrati och fascism. Ty det faktum att fascismen institutionaliserade en total statlig kontroll över fackföreningar eller massmedia skulle, enligt detta resonemang – och för att använda Althusserns ord – vara ”oviktigt”. En liknande sammanflätning av stat och civilsamhälle fick tvärtom Frankfurtskolans yngre lärjungar att vid samma tid hävda att den ”liberala demokratin” i Tyskland efter kriget till sin funktion var samma sak som fascismen i Tyskland före kriget, eftersom familjen nu fyllde den auktoritära roll som tidigare hade fyllts av polisen som en del av det statliga systemet. Det är uppenbart att sådana teser är ovetenskapliga. Den europeiska arbetarklassen betalade ett högt pris för deras förekomst på 1920- och 1930-talen. Statens *avgränsningar* är inte utan intresse för den marxistiska teorin eller revolutionära praktiken. Det är avgörande att kartlägga dem på ett riktigt sätt. Att suddas ut dem är i själva verket att missförstå den specifika roll och funktion som överbyggnaderna har *utanför* staten under en borgerlig demokrati. I en förutseende kritik av ”ideologiska statsapparater” betonade Ralph Miliband helt riktigt detta. ”Att påstå att de berörda institutionerna

67 Althusser, *Lenin and Philosophy and other essays*, London 1971, s 136-137. Althusser kommenterade: ‘Såvitt jag vet är Gramsci den enda som gått en del av den väg jag slår in på . . . Tyvärr systematiserade inte Gramsci sina uppfattningar, som förblev i form av skarpa men ofullständiga anteckningar.’

68 *Ibid*, s 137-138. Så fort detta resonemang accepteras finns det naturligtvis inget skäl varför inte bara borgerliga tidningar eller familjer utan också kapitalistiska fabriker och kontor inte ska kallas ”statsapparater” – en slutsats som Althusser, till sin heder, undvek att dra. (Därefter skulle det vara hur enkelt som helst att förkunna att ”statsbourgeoisien” i Sovjetunionen vore identisk med borgarklassen i USA.) Men denna underlåtenhet visar bara hur oseriös hela formuleringen är.

69 Se de insiktsfulla anmärkningarna i Isaac Deutschers intervju om kulturrevolutionen, *La Sinistra*, Vol. 1, nr 2, november 1966, s 13-16. [Se även *Den stora Kulturrevolutionen*, på marxistarkiv.se – öa.]

egentligen är en del av statssystemet förefaller mig inte stämma med verkligheten, och tenderar att dölja skillnaden i detta avseende mellan dessa politiska system och de system där det ideologiska faktiskt är en del av ett statligt monopolistiskt maktsystem. I de förstnämnda systemen har de ideologiska institutionerna en mycket hög grad av autonomi och kan därför bättre dölja i vilken grad de tillhör det kapitalistiska maktsystemet.”⁷⁰

Vad gäller Althusser skulle det faktiskt ha varit orättvist att beskylla honom för att ha likställt fascismens och den borgerliga demokratins strukturer: det finns inga tecken på att han någonsin frestades att göra sådana ultravänsteristiska misstag – eller istället de reformistiska slutsatser som också formellt går att härleda från tanken att lokala fackföreningar eller biografier var en del av statsapparaten i väst (då en seger för en kommunistisk kandidatlista eller inspelningen av en militant film skulle förmodas vara en gradvis erövring av ”delar” av en delbar statsapparat – stick i stäv mot den grundläggande marxistiska principen om den borgerliga statens enhet, som just gör det nödvändigt med en revolution för att göra slut på den). Skälet till att en teori som kunde vara så farlig ändå var harmlös var att den var en inspiration. Den var konstruerad för att på ett svårbegripligt sätt stämma överens med händelser i Fjärran östern, och dess perifera tillämpningar i väst fick ingen lokal inverkan. Det verkliga kännetecknet på tesen var inte dess politiska betydelse för arbetarklassen så mycket som dess lättsinne.

Croces inflytande

Fallet Gramsci var givetvis helt annorlunda. I hans teoretiserande om förhållandet mellan staten och civilsamhället fanns ingen avlägsen politisk bestämmande faktor. Svårigheterna och motsättningarna i hans texter var snarare en återspeglning av de svårigheter som hörde samman med hans fängslande. Det fanns emellertid en filosofisk bestämmande faktor till hans benägenhet att utvidga statens gränser. För Gramsci utvecklade inte tanken på en obestämd utvidgning av staten som politisk struktur från ingenstans. Han tog den ganska direkt från Benedetto Croce. I anteckningsböckerna från fängelset citerade han inte mindre än fyra gånger Croces åsikt att ”staten” var ett högre väsen som inte enbart skulle identifieras med den faktiska regeringen, och som ibland egentligen kunde uttryckas i vad som kunde se ut som civilsamhällets institutioner eller områden. ”Croce går så långt att han påstår att den verkliga ’staten’, det vill säga den historiska processens styrande kraft, ibland inte återfinns där man vanligtvis tror att den finns, i den juridiskt definierade staten, utan ofta i

70 Milliband, ‘The Capitalist State: A Reply to Nicos Poulantzas’, *NLR* 59, januari-februari 1970, s 59. Men Poulantzas kan förvisso inte anklagas för att vara ointresserad av frågan om den fascistiska staten. Hans utomordentliga verk, *Fascism och diktatur*, (Stockholm : Coeckelberghs ; 1973), utgör ett sällsynt exempel på en teoretisk och empirisk syntes i dagens marxistiska litteratur. Samtidigt som Poulantzas höll kvar vid beteckningen ”ideologiska statsapparater” som var på modet vid den tiden, så hävdade han ändå att ”detta inte på något sätt innebär att de ideologiska statsapparaternas ’privata’ eller ’offentliga’ natur är utan betydelse”, och försökte definiera den fascistiska statens särart med att den omorganiserade statsapparaternas olika delar i ett nytt och mer centraliserat mönster (s 305, 315-330 [i eng uppl – öa.]). Om hans bedömning av den sistnämnda i slutändan är otillräcklig, så beror det på att hans övergripande förklaring av fascismens karaktär lider av en viss historisk underbestämning. Internt lutar den åt att förringa styrkan i det proletära klasshot som orsakade den (nederlag för arbetarklassen anses ha föregått fascisternas seger i Italien och Tyskland – i vilket fall fascismen hade varit överflödigt för borgarklassen), medan den externt bortser från dynamiken i den mellanimperialistiska kampen (Andra världskriget utelämnas helt, och med det avgörande insikter i den sociala karaktär och bakgrund som låg bakom den fascistiska expansionspolitiken). Varje studie av dessa avgörande faktorer skulle leda till en mer drastisk teoretisk avgränsning mellan de fascistiska staterna och de borgerliga demokratierna. Men med hänsyn till att de saknas är omfattningen och kvalitén på Poulantzas’ verk ännu mer imponerande.

'privata' krafter och ibland i så kallade revolutionärer. Denna Croces tes är mycket viktig för att förstå hans syn på historien och politiken."⁷¹ Den metafysiska karaktären på Croces uppfattning är förstås uppenbar: tanken på ett statens ofattbara väsen som svävar majestätiskt ovanför de enbart juridiska eller institutionella fenomenen var ett typiskt hegelianskt arv. Det är speciellt ironiskt att den naivt återskapas av en av västmarxismens mest ihärdigt antihegelianska skolor.

Detta hypotetiska och antivetenskapliga arv från Croces tänkande fick otvivelaktigt en del effekter på Gramscis verk. Ett exempel på de infall som det var skyldigt till är exempelvis en text från anteckningsböckerna där Gramsci överväger tanken att parlamentet i vissa fall kanske inte alls skulle vara en del av staten.⁷² Den omdömeslösa riktning som de croceanska nyckerna ledde till är uppenbar i alla dessa stycken i Gramscis skrifter som påstår eller antyder att gränserna mellan staten och civilsamhället upplöses. Men samtidigt är det påfallande att närhelst Gramsci tvingades tala direkt om erfarenheterna av fascismen i Italien, så misstog han sig aldrig på gränsen mellan de två. Ty fascismen hade just en tendens att i praktiken upphäva denna gräns, och när de politiska angelägenheterna väl var primära hade Gramsci inte svårt att uppfatta de historiska realiteterna. "Med händelserna 1924-1926, då alla politiska partier förtrycktes", skrev han, "förkunnades att hädanefter skulle det verkliga samhället (*pays réel*) och det juridiska samhället (*pays légal*) vara samma sak, eftersom civilsamhället i alla sina former nu inlemmades i statens enda parti-politiska organisation."⁷³ Gramsci hade inga illusioner om innebörden i de nyheter som den kontrarevolutionära diktaturen genomdrev, och vilka han själv var offer för. "Dagens diktaturer avskaffar till och med [de underordnade] klassernas moderna former för självstyre", skrev han – som "partier, fackföreningar, kulturföreningar" – och "försöker på så sätt inlemma dem i statens verksamhet: en juridisk centralisering av nationens hela liv i händerna på en härskande grupp som nu är 'totalitär'."⁷⁴ Så oavsett vilka analytiska misstag Croces inflytande ledde till i Gramscis texter, så fanns inte misstaget att likställa den kapitalistiska statens fascistiska och parlamentariska former bland dem.

Vi har konstaterat Gramscis varierande användande av sina centrala begrepp: han band sig aldrig entydigt till något av dem. Icke desto mindre går det att säga att hans tredje version av förhållandet mellan staten och civilsamhället – identifierandet – erinrar om att det i hans skrifter från fängelset inte finns någon allsidig jämförelse mellan den borgerliga demokratin och fascismen. Frågan om den exakta skillnaden mellan de två förblir i viss mening olöst i dem, vilket delvis är orsaken till att Gramsci – ett offer för en polisdiktatur i ett relativt underutvecklat europeiskt land – efter Andra världskriget paradoxalt nog kunde framstå som den främsta teoretikern av den parlamentariska staten i de utvecklade kapitalistiska länderna. Som vi har sett blir det för varje sådan jämförande analys särskilt viktigt med en effektiv *åtskillnad* mellan staten och civilsamhället. Till syvende och sist tenderar Gramscis tredje version att *minska* det centrala teoretiska problemet med hans första två versioner. Den gordiska knuten i *förhållandet mellan* staten och civilsamhället i samhällsbild-

71 *QC*, band III, s 1302. Samma tanke återopas i *QC*, band II, s 858; *QC*, band II, s 1087; *QC*, band II, s 1223-1224. Gramsci invände mot Croces överdrivna generalisering av sin tes, men godtog dess giltighet som en princip. "Påståendet är ingen motsägelse av teorin om stat-hegemoni-moraliskt medvetande, eftersom det faktiskt kan hända att den moraliska och politiska ledningen över ett land under en viss epok inte utövas av den lagliga regeringen utan av en 'privat' organisation eller till och med ett revolutionärt parti."

72 *QC*, band III, s 1707-1708; *SPN*, s 253-254.

73 *QC*, band III, s 2058.

74 *QC*, band III, s 2287; *SPN*, not s 54.

ningarna i väst, till skillnad från det tsaristiska Ryssland, kapas genom att bestämt slå fast att staten hursomhelst är detsamma som samhällsbyggnaden. Men problemet kvarstår, och större delen av de av Gramscis texter som ägnas åt att undersöka hans första jämförelser vittnar om hans oförminskade medvetenhet om det.

Den avgörande asymmetrin

Om vi för stunden håller oss till begreppen i anteckningsböckerna från fängelset,⁷⁵ så har vi sett att den avgörande uppdelning som saknas i alla Gramscis olika versioner, även om de missar den från olika håll, är asymmetrin mellan civilsamhället och staten i väst: våldet finns i den ena, samtycket finns i båda. Men detta ”topologiska” svar ställer en ytterligare och djupare fråga. Vad är, utöver deras uppdelning, det inbördes förhållandet eller sambandet mellan samtycke och våld i den borgerliga klassmaktens strukturer i kapitalismens huvudländer? Den borgerliga demokratin funktionssättet verkar rättfärdiga tanken att den utvecklade kapitalismen i grund och botten grundar sig på att arbetarklassen samtycker till den. I själva verket är ett accepterande av denna uppfattning hörnstenen i strategin för ”en parlamentarisk väg till socialismen”, längs vilken framstegen kan mätas i hur mycket proletariatet har omvänts till framtidsutsikterna på socialism, fram tills dess en exakt majoritet har uppnåtts, varvid det parlamentariska systemets makt gör det möjligt att på ett smärtfritt sätt anta socialismen. Tanken att kapitalets makt i väst i huvudsak eller uteslutande antar formen av kulturell hegemoni är i själva verket en av reformismens klassiska lärosatser. Denna frestelse döljer sig omedvetet i en del av Gramscis anteckningar. Avvisas den verkligen av hans alternativa betydande att borgarklassens hegemoni i väst är en kombination av samtycke och våld? Utan tvivel är det en förbättring, men förhållandet mellan de två begreppen går inte att inse bara genom att de kombineras eller läggs ihop. Men i Gramscis system är allting beroende av en korrekt korrigerande av just detta förhållande. Hur ska det uppfattas, teoretiskt?

Vi kan inte ge något tillfredsställande svar på frågan här. Ty en vetenskaplig lösning av den är bara möjlig med hjälp av en historisk undersökning. Inga språkvetenskapliga kommentarer eller teoretiska påbud kan klargöra de svåra problemen med den borgerliga klassmakten i väst. Bara en direkt och omfattande jämförande analys av de faktiska politiska systemen i 1900-talets stora imperialistländer kan slå fast de verkliga strukturerna i kapitalets styre. Den historiska materialismen tillåter inget annat tillvägagångssätt. Denna artikel kan inte ens ta upp frågan. Det enda vi kan försöka här

75 Varningen bör upprepas. Den tudelade analys som Gramscis anteckningar vanligtvis lutar åt gör det inte möjligt att på ett tillfredsställande sätt behandla de ekonomiska tvång som på ett direkt sätt verkar för att stärka borgarklassens klassmakt: bland andra rädslan för arbetslöshet eller avsked som under vissa historiska omständigheter kan skapa en ”tyst majoritet” av lydiga medborgare och fogliga väljare bland de utsugna. Dessa tvång innefattar varken samtyckets övertygelse, eller tvångets våld. Förvisso har deras betydelse minskat i och med de borgerliga demokratiernas bekräftande i väst efter kriget, jämfört med de tidigare beskyddarsystemens roll. Men deras mindre former är fortfarande talrikt förekommande i det kapitalistiska samhällets dagliga funktionssätt. Ett annat av klassmaktens arbetssätt som undgår Gramscis klassificering är korrupción – samtycke genom köp snarare än övertygelse, utan några ideologiska band. Gramsci var givetvis inte omedveten om varken ”tvång” eller ”korrupción”. Han tyckte till exempel att de politiska friheterna i USA till stor del upphävdes av ”ekonomiska påtryckningar” (*QC*, band III, s 1666); medan han konstaterade att det i Frankrike under Tredje republiken ”mellan samtycke och våld stod korrupción/bedrägeri”, eller att oppositionsrörelserna neutraliserades genom att deras ledare mutades, något som var karakteristiskt för tidsperioder då användning av våld var alltför riskabelt (*QC*, band III, s 1638; *SPN*, not s 80). Men han sammanfogade dem aldrig i ett mer förfinat begreppssystem, på ett systematiskt sätt i sin huvudteori. Kommentarer ovan håller sig medvetet inom den sistnämndas begränsningar.

är att föra fram en del kritiska idéer inom de textmässiga ramarna för Gramscis diskussion. De kan av nödvändighet bara bekräftas i de vetenskapliga studiernas vanliga ämnesområden.

Det borgerliga klasstyrets karaktär

För att formulera ett första svar kan vi vända oss till en av Gramscis egna meningar. I den första anteckningsbok som han skrev i fängelset hänvisade han i förbigående till ”blandade kampformer” som var ”av fundamental militär och samtidigt övervägande politisk karaktär” – och konstaterade samtidigt: ”all politisk kamp har alltid ett militärt underlag”.⁷⁶ Den paradoxala kombinationen och åtskillnaden av ”fundamental” och ”övervägande” för att beskriva förhållandet mellan två kampformer utgör en formel som kan anpassas till en mer tillfredsställande redogörelse för hur den borgerliga klassmakten arrangeras under den utvecklade kapitalismen. Den althusserianska traditionen skulle senare systematisera samma dubbelhet med sin åtskillnad mellan ”bestämmande” och ”dominerande” – som de inte tog från Gramsci utan från Marx. När vi analyserar dagens samhällsbildningar i väst kan vi ersätta Gramscis ”militära kamp” med ”tvång” eller ”förtryck” – som det klasstyre som genomdrivs med våld, och hans ”politisk kamp” med ”kultur” eller ”ideologi” – som det klasstyre som säkerställs med hjälp av samtycke. Det blir då möjligt att fånga något som liknar den verkliga karaktären på det förhållande mellan de två variablerna som Gramsci hemsökte av. Om vi återvänder till Gramscis ursprungliga problemställning, så är i själva verket *den kapitalistiska politiska maktens normala struktur i de borgerligt demokratiska staterna* på samma gång och odelbart *dominerade av kultur* och *bestämda av tvång*. Att förneka kulturens ”övervägande” eller dominerande roll i dagens borgerliga maktsystem vore att tillintetgöra den mest framträdande omedelbara skillnaden mellan parlamentarismen i väst och absolutismen i Ryssland, och reducera den förstnämnda till en myt. Faktum är att denna kulturella dominans förkroppsligas i vissa obestridligt konkreta institutioner: regelbundna val, medborgerliga rättigheter, församlingsfrihet – som alla existerar i väst och där ingen på något direkt sätt hotar kapitalets klassmakt.⁷⁷ Det borgerliga styrets dagliga system grundar sig således på massornas samtycke i form av den ideologiska tron att de utövar sitt självstyre i den representativa staten. Men att samtidigt glömma bort våldets ”fundamentala” eller bestämmande roll inom den nutida kapitalismens maktstruktur är när det kommer till kritan att återgå till reformism, med illusionen att en parlamentarisk majoritet fredligt kan lagstifta fram socialismen från ett parlament.

En jämförelse kan tjäna som belysning av förhållandet i fråga – under förutsättning att vi kommer ihåg dess begränsningar (en jämförelses begränsningar). Under det kapitalistiska produktionssättet består valutasystemet av två olika bytesmedel: papper och guld.⁷⁸ Det är inte en *summa* av dessa två

⁷⁶ *Den moderne Fursten*, s 38.

⁷⁷ Dessa formuleringar håller sig medvetet kvar inom Gramscis begreppsområde. De inbegriper en större förenkling som kännetecknar anteckningsböckerna från fängelset – begränsningen av det folkliga samtyckets ”kulturella” och ”politiska” sidor till kapitalets styre. Man de två kan inte likställas på ett entydigt sätt. Det borgerliga parlamentet har aldrig bara varit en sekulär avbild av den religiösa kyrkan. (Se fotnot 49 ovan.) Det går att säga att Gramscis uppmärksamhet alltid lutade mer åt att det var de rent kulturella institutionerna – kyrkor, skolor, tidningar och så vidare – som säkerställde massornas samtycke, än de specifikt politiska institutioner som säkerställer kapitalismens stabilitet, med sin av nödvändighet mer komplicerade och tvetydiga natur. För resonemangets ändamål ovan har vi behållit den obestämbara karaktären hos Gramscis diskussioner.

⁷⁸ Med sin typiska blandning av ofrivilliga insikter och fyndig förvirring gjorde Talcott Parsons en gång en helt annan jämförelse mellan makt och pengar, och förbryllade fullständigt alla jämförelser genom att dra den oefterhärmliga

former, ty värdet av sedlar utan guldtäckning som cirkulerar varje dag, och på så sätt under normala omständigheter vidmakthåller systemet, är i varje ögonblick *beroende av* mängden metall i bankernas reserver, trots det faktum att denna metall är inte alls existerar i systemet som bytesmedel. Bara pappret, inte guld, uppträder i cirkulationen, ändå bestäms pappret i sista hand *av* guld, förutan vilket det skulle upphöra att vara en valuta. Dessutom kommer krisförhållanden med nödvändighet att utlösa en *plötslig återgång* till metallen som alltid finns osynlig bakom: en kreditkollaps orsakar osvikligt en rusning efter guld.⁷⁹ I det politiska systemet råder ett liknande strukturellt (icke linjärt och icke överförbart) förhållande mellan ideologi och förtryck, samtycke och tvång. De normala villkoren för massornas ideologiska underordnande – den parlamentariska demokratis dagliga rutiner – *består* själva av en tyst, frånvarande kraft som ger dem deras värde: statens monopol på lagligt våld. Berövat detta skulle systemet med kulturell kontroll genast bli osäkert, eftersom gränsen för möjliga aktioner mot det skulle försvinna.⁸⁰ Med detta monopol är det oändligt mäktigt – så mäktigt att det paradoxalt nog kan klara sig ”utan” det: i själva verket kan våld normalt knappt ens uppträda inom systemets ramar.

I de lugnaste demokratierna är armén idag osynlig i sina förläggningar, polisen verkar oomtvistad på sina pass. Jämförelsen håller också i ett annat avseende. Precis som guld i egenskap av papprets materiella substrat i sig själv är en konvention som behöver accepteras som bytesmedel, så är förtryck som en garant för ideologin själv beroende av bifall från de som är utbildade att utöva det. Men med detta viktiga förbehåll är den borgerliga klassmaktens ”fundamentala” utväg bakom kulturens ”övervägande” roll i ett parlamentariskt system fortfarande tvång.

Ty historiskt, och det är den viktigaste punkten av alla, flyttar varje revolutionär kris med nödvändighet tyngden inom den borgerliga maktstrukturen från ideologi till våld. Under de djupaste kriserna blir tvånget både *bestämmande och dominerande*, och under varje klasskamp mot framtidssutikterna av ett verkligt inrättande av socialismen träder armén oundvikligen längst fram på scenen. I denna mening kan kapitalisternas makt betraktas som ett topologiskt system med ett ”rörligt” centrum: under varje kris sker en objektiv omgruppering, och kapitalet flyttar sig från sina

---

slutsatsen att ett ”demokratiskt politiskt system” kan öka den totala mängden klasslös ”makt” i ett samhälle med ”röster” på samma sätt som ett banksystem kan öka köpkraften med hjälp av ”krediter” (enligt honom fyller röster en ”dubbel funktion” precis som dollar på en bank). Se ‘On the Concept of Political Power’, *Proceedings of the American Philosophical Society*, juni 1963, återutgiven i *Sociological Theory and Modern Society*, New York 1967.

79 Eller till starkare utländska valutor, med högre bytesförhållande mot guld.

80 Ett klassiskt exempel på att dessa ”gränser” plötsligt försvinner är de kommentarer och tillbakavisanden som typografer för in i borgerliga tidningar under en revolutionär situation. Både i Ryssland och Kuba besvarade sättarna propagandan i den kapitalistiska pressen, genom att lägga till vad de kubanska arbetarna kallade ”svansar” till de mer lögnaktiga artiklarna i den. Så fort de privata ägarnas ”rättigheter” trotsades, sprängdes därmed det kulturella kontrollsystemet i luften, eftersom det inte fanns någon stabil förtryckarapparat som kunde upprätthålla dem. Trotskij kommenterade detta strukturella förhållande i sin redogörelse för situationen i Ryssland efter februari-revolutionen: ”Egendom är en relation människor emellan. Den representerar en enorm makt så länge den är allmänt erkänd och understödd av det tvångssystem som kallas lag och stat. Men det säregna i den föreliggande situationen var att massorna hade ifrågasatt hela det gamla systemet av rättigheter. I fabrikena betraktade arbetarna mer och mer sig själva som ägarna och cheferna som objudna gäster. Ännu otryggare kände sig godsägarna i provinserna, öga mot öga med de vresigt hämndlystna musjikerna, och långt ifrån den regeringsmakt på vars existens man, tack vare avståndet till huvudstaden, ett tag litade. Egendomsägarna som berövats möjligheten att använda sin egendom eller skydda den, upphörde att vara riktiga fastighetsägare och blev förskrämda kalkborgare som inte förmådde ge något stöd åt regeringen av det enkla skälet att de själva behövde stöd.” (*Ryska revolutionens historia del 1*, på marxistarkiv.se, s 105.)

representativa till sina förtryckarapparater. Det faktum att de ledande kadrerna för dessa apparater i västländerna idag subjektivt kan vara oskyldiga till ett sådant scenario är inte något bevis på deras konstitutionella neutralitet, utan bara att detta framtidsscenario verkar fjärran för dem. Varje revolutionär kris i ett utvecklat kapitalistiskt land kommer i själva verket oundvikligen att orsaka en övergång till maktsystemets ytterst bestämmande faktor: våld. Det är en lag inom kapitalismen som den inte kan bryta mot, med fara för sitt eget liv. Det är regeln för en slutgiltig situation.

II. Balansen mellan tvång och samtycke

Nu bör det stå klart varför Gramscis hegemonibegrepp, trots alla sina oerhörda förtjänster som en första teoretisk ”slagruta” för de västliga samhällsbildningarnas utforskade särdrag,¹ innehåller en möjlig politisk fara. Vi har sett hur begreppet, som har sitt ursprung i Ryssland för att definiera förhållandet mellan proletariatet och bönderna under en borgerlig revolution, av Gramsci överfördes för att beskriva förhållandet mellan borgarklassen och proletariatet i en utvecklad kapitalistisk samhällsordning i Västeuropa. Den gemensamma länk som möjliggjorde denna utvidgning var den samförståndsanda som fanns i tanken på hegemoni. Efter att ha använts i Ryssland för att beteckna att arbetarklassen skulle försöka få inflytande över bönderna genom att övertyga dem, till skillnad från den tvingande karaktär som kampen för att störta tsarismen hade, så tillämpades den sedan av Gramsci på de former av samtycke som borgarklassen hade erövat från arbetarklassen i väst. Den tjänst han gjorde marxismen genom att så centralt rikta in sig på en fråga som man hittills hade undvikit, nämligen frågan om de parlamentariska institutionernas ömsesidiga legitimitet i Västeuropa, var unik och betydande. Men på samma gång blev snart de risker som hängde samman med den nya utvidgningen av hegemonibegreppet uppenbara i hans skrifter.

Ty medan begreppet i Ryssland kunde täcka hela förhållandet mellan proletariatet och bönderna, eftersom det var ett förbund mellan *icke fiendliga* klasser, så kunde detta aldrig bli sant om förhållandet mellan borgarklassen och proletariatet i låt oss säga Italien eller Frankrike – som till sin natur är en konflikt mellan *fiendliga* klasser grundade på två antagonistiska produktionsätt. Med andra ord omfattade det kapitalistiska styret i väst med nödvändighet både tvång och samtycke. Gramscis medvetenhet om det uttrycktes i de många formuleringar i hans anteckningsböcker som hänvisar till kombinationer mellan de två. Men som vi har sett lyckas dessa formuleringar aldrig definitivt eller exakt lokalisera varken förtryckets och ideologins plats eller sammankopplingar inom den utvecklade kapitalismens maktstrukturer. I så måtto som Gramsci ibland påstod att samtycket i första hand gällde civilsamhället, och civilsamhället hade företrädare framför staten, så gick han med på slutsatsen att borgarklassens klassmakt i första hand var ömsesidig. I denna form har tanken på hegemoni en tendens att godkänna åsikten att den dominerande metoden för borgarklassens makt i väst – ”kultur” – också är den bestämmande metoden, antingen genom att undertrycka den sistnämnda eller smälta samman de två. Därmed utelämnar den våldets avgörande slutgiltiga roll.

Men Gramscis användning av begreppet begränsade sig givetvis inte till borgarklassen som samhällsklass. Han använde det också för att spåra proletariatets uppåtstigande vägar i väst. Här rörde det sig om ännu en övergång i begreppets utveckling. Det reglerande förhållandet mellan proletariatet och bönderna hade rimligt nog likställts med ett kulturellt herravälde. Det faktiska förhållandet mellan borgarklassen och proletariatet innefattade förvisso ett kulturellt herravälde, även om det inte kunde likställas med eller inskränkas till det. Men kunde förhållandet proletariat/borgarklass i någon mening sägas vittna om eller utlova ett kulturellt herravälde? Många av Gramscis beundrare har tyckt det. Det har faktiskt ofta hävdats att hans enskilt mest nyskapande och kraftfulla tes just

¹ Den största bedriften hos Gramscis tänkande i fångelset – hans teori om de intellektuella, som gav upphov till den längsta sammanhängande enskilda texten i anteckningsböckerna – har helt och hållet utlämnats från denna artikel. Det räcker att säga att på detta område hade, och har, Gramscis historiska utforskning av de komplicerade europeiska samhällena ingen jämlike inom marxismen.

var tanken att arbetarklassen kan bli kulturellt dominerande *innan* den blir den härskande klassen politiskt, inom en kapitalistisk samhällsbildning. Speciellt de officiella tolkningarna av Gramsci har anpassats till en sådan framtidsutsikt. Men den text ur anteckningsböckerna från fängelset som det vanligtvis hänvisats till påstår inte detta. I den skrev Gramsci: ”En samhällsgrupp dominerar fiendegrupper, som den tenderar att ’likvidera’ eller utsätta för väpnat våld, och vägleder besläktade och allierade grupper. En samhällsgrupp kan och måste i själva verket vara vägledande innan den erövrar regeringsmakten (det är ett av huvudvillkoren för att gripa själva makten). Efteråt, när den utövar makten och håller den i ett hårt grepp, blir den dominerande men fortsätter också att vara ’vägledande’.”² Här skiljer Gramsci noga mellan behovet av våld mot *fientliga* klasser och vägledning i samförstånd med *allierade* klasser. Den ”hegemoniska aktivitet” som ”kan och måste utövas innan erövrandet av makten” hänger i detta sammanhang bara samman med frågan om arbetarklassens allianser med andra utsugna och förtryckta grupper. Det är inte ett anspråk på hegemoni över hela samhället eller den härskande klassen, som per definition är omöjligt i detta skede.

Men det är sant att en oförsiktig läsare kan förledas att misstolka detta stycke, där Gramsci faktiskt befinner sig på säker mark, genom hans tvetydiga användande av begreppet hegemoni på andra ställen. Vi kommer snart att få se varför. För tillfället är det viktiga att komma ihåg den välkända marxistiska lärosatsen att arbetarklassen under kapitalismen till sin natur är oförmögen att bli en kulturellt dominerande klass, eftersom dess ställning som klass strukturellt berövar den några av de avgörande kulturella produktionsmedlen (utbildning, tradition, fritid) – till skillnad från Upplysningens borgarklass, som kunde skapa sin egen överlägsna kultur inom ramen för den gamla regimen. Inte bara det: till och med *efter* den socialistiska revolutionen – proletariats erövrande av den politiska makten – är borgarklassen i vissa avseende fortfarande den kulturellt dominerande klassen (inte i alla avseenden – sedvänjor mer än idéer) och under en viss tid (i princip allt kortare för varje revolution), vilket Lenin och Trotskij betonade i olika sammanhang.³ Tidvis var även Gramsci medveten om detta.⁴ Men så länge inte bristen på strukturell motsvarighet mellan borgarklassens ställning i det feodala samhället och arbetarklassens ställning i det kapitalistiska samhället hela tiden noterades, fanns alltid risken att teoretiskt glida från den ena till den andra när begreppet hegemoni användes på båda två. Det inte ovanliga sammansläendet av de borgerliga och proletära revolutionerna i Gramscis skrifter om jakobinismen visar att han inte var immun mot denna sammanblandning. Resultatet blev att det senare gick att tolka hans tänkande för att skapa en direkt länk mellan hans två utvidgningar av hegemonibegreppet till en klassisk reformistisk slutledning. Ty när borgarklassens makt i väst främst hänförs till kulturell hegemoni, så skulle ett förvärvande av denna

2 *QC*, band III, s 2010-2011; *SPN*, s 57-58.

3 Lenin, *Den proletära revolutionen och renegaten Kautsky*, på marxistarkiv.se, s 15-16; Trotskij, *Litteratur och revolution*, s 184-200 [i eng upplagan].

4 I ett stycke hävdade han således att arbetarklassen i avsaknad av kulturell överlägsenhet till en början skulle vara tvungen att lita till ett överskott av politisk makt, och ge upphov till ett fenomen som han kallade statolatri [avgudadyrkan av staten – öa]. ”För en del samhällsgrupper, som innan de stigit upp till ett självständigt statligt liv inte har haft någon egen långvarig oberoende period av kulturell och moralisk utveckling (som den som möjliggjordes i det medeltida samhället och under de absolutistiska regimerna genom den juridiska förekomsten av privilegierade stånd eller ordenssällskap), är en period av statolatri nödvändig och i själva verket lämplig. Denna ’statolatri’ är inget annat än den normala formen för ’statligt liv’, eller åtminstone en början till ett självständigt statligt liv och skapandet av ett ’civilt samhälle’ som det inte var historiskt möjligt att skapa innan uppstigandet till ett oberoende statligt liv.” (*QC*, band II, s 1020; *SPN*, s 268.)

hegemoni i själva verket innebära att arbetarklassen tar över ”ledningen över samhället” utan att erövra och omvandla statsmakten, under en smärtfri övergång till socialismen: med andra ord en för fabianismen typisk teori. Gramsci drog givetvis aldrig denna slutsats själv. Men det var inte heller helt godtyckligt att härleda den från de spridda bokstäverna i hans texter.

Referensramarna från Komintern

Hur var det möjligt att Gramsci, en kommunistisk kämpe med ett förflutet av orubblig – till och med överdriven – politisk fientlighet mot reformismen skulle efterlämna sig ett så tvetydigt arv? Svaret måste sökas i de referensramar han skrev inom. Från inledningen av Tredje internationalens historia under Lenin fram till fängslandet av Gramsci, hade dess teori och praktik genomsyrats av en betoning av den historiska nödvändigheten av våld för att krossa och bygga upp stater. Proletariatets diktatur efter ett väpnat störtande av den borgerliga statsapparaten var prövostenen för Kominterns marxism – och den förkunnades outtröttligt i varenda officiellt dokument. Gramsci ifrågasatte aldrig dessa principer. Tvärtom, när han inledde sina teoretiska undersökningar i fängelset verkar han ha tagit dem för så givna att de överhuvudtaget knappt förekommer i hans diskussion. De utgör så att säga den välkända lärdom som inte längre behövde upprepas i ett intellektuellt projekt vars energi lades på annat – att upptäcka det obekanta. Men i avsaknad av möjligheter till ett samlat skrivande, som han förnekades i fängelset, gjorde Gramscis avsikt att driva nya teman och teorier att han utsattes för en ständig risk att tillfälligt glömma bort gamla sanningar, och därmed bortse från eller missuppfatta förhållandet mellan de två. Frågan om samtycke, som utgör det verkliga navet i hans arbete, är den avgörande punkten under denna process. Gramsci var intensivt medveten om det *nya* och *svåra* för en marxistisk teori om fenomenet med ett institutionaliserat folkligt samtycke till kapitalet i väst – som dittills vanligtvis undvikits eller förbigåtts inom Kominterns tradition. Han riktade därför in kraften hos hela sin intelligens på det. Han hade aldrig för avsikt att förneka eller upphäva traditionens klassiska deviser om den oundgängliga roll som socialt tvång hade under varje stor historisk omvandling, så länge klasserna levde kvar. Hans mål var, som han uttryckte det, att ”komplettera” behandlingen av den ena med en analys av den andra.

De förutsättningar och mål som gav upphov till det selektiva seendet i hans verk går att hitta särskilt tydligt i hans kommentarer om Croce. Croces betydelse för Gramscis hela program i fängelset är välkänt. Hans anmärkningar om Croces historiska studier är därför speciellt intressanta. Gramsci kritiserade upprepade gånger och uttryckligen Croce för hans ensidiga förhållande av de samstämmiga och moraliska ögonblicken i Europas historia, och det samtidiga undvikandet av de militära och våldsamma ögonblicken. ”I hans två senaste böcker, *Italiens historia* och *Europas historia* är det just ögonblicken av våld, av kamp, av förtvivlan som utelämnas ... Är det en slump eller är det avsiktligt som Croce inleder sina skildringar 1815 respektive 1871? Med andra ord att han utesluter ögonblicket av kamp, det ögonblick då de stridande styrkorna formerar sig, samlas och grupperar sig, det ögonblick då ett system av samhällsliga förhållanden upplöses och ett annat smides i eld och stål, det ögonblick då ett system av samhällsliga förhållanden faller samman och går under medan ett annat uppstår och hävdar sig – och istället stilla antar att ögonblicket av kul-

turell eller etiskt politisk utveckling är hela historien?”⁵

De bryska orden i Gramscis sammanfattning av vartåt Croces idealistiska historieskrivning lutade visar hur naturligt han antog den revolutionära marxismens klassiska rättesnören. ”Etiskt politisk historia är en godtycklig och mekanisk illustration av ögonblicket av hegemoni, av politisk ledning, av samtycke, i statens och civilsamhällets liv och utveckling.”⁶ Men samtidigt betraktade Gramsci Croce som en tänkare som var överlägsen Gentile, som i sin filosofiska aktualism gjorde ett motsatt antagande – gjorde våld och staten till en fetisch. ”För Gentile är historien uteslutande statens historia. För Croce är den snarare ’etiskt politisk’, det vill säga Croce vill bevara en åtskillnad mellan det civila samhället och det politiska samhället, mellan hegemoni och diktatur. Stora intellektuella utövar hegemoni, vilket förutsätter ett visst samarbete, med andra ord ett aktivt och frivilligt (fritt) samtycke i en liberalt demokratisk samhällsordning. Gentile lägger fram den ekonomiskt korporativa fasen som den etiska fasen i historiens gärning: hegemoni och diktatur är oskiljaktiga, våld är utan vidare samtycke; det politiska samhället går inte att skilja från det civila: bara staten existerar, och givetvis som regeringsstat.”⁷

Croce och den historiska materialismen

Ty med alla sina överdrifter var det i själva verket just Croces betoning av kulturens roll och samtyckets betydelse som var orsaken till det obestridliga teoretiska status som Gramsci tillskrev honom. För Gramsci representerade dessa en filosofisk inledning eller motsvarighet till läran om hegemoni inom den historiska materialismen. ”Croces tänkande ska därför åtminstone uppskattas som av bidragande värde, ty det kan sägas att han energiskt riktade uppmärksamheten mot betydelsen av företeelserna kultur och tänkande under historiens utveckling, av viktiga intellektuella funktion i civilsamhällets och statens liv, av den nödvändiga formen av ögonblick av hegemoni och samtycke i varje konkret historiskt block.”⁸ Således kunde Gramsci till och med jämföra Croce med Lenin, som gemensamma upphovsmän till uppfattningen om hegemoni: ”Samtida med Croce har marxismens största moderna teoretiker på den politiska organisationens och kampens område, och inom den politiska terminologin, i motsats till diverse ’ekonomistiska’ tendenser omvärderat läran om hegemoni som komplement till teorin om staten som tvång.”⁹

I sin slutgiltiga bedömning var Gramsci så fångad av betydelsen hos Croces ”etiskt politiska historia” att han kunde hävda att marxismen som filosofi bara kunde uppnå en modern förnyelse med hjälp av en kritik och integrering av Croce, jämförbart med Marx’ anpassning och ersättande av Hegel. I sitt berömda uttalande: ”Vi måste idag upprepa samma förvandling av Croces filosofi som de första marxistiska teoretikerna åstadkom med Hegels filosofi. Det är det enda historiskt fruktbara sättet att uppnå ett tillräckligt förnyande av marxismen och lyfta upp dess uppfattningar – som maktlost ’förflackas’ i det omedelbara praktiska livet – till de höjder som är nödvändiga för att den ska kunna lösa de mer komplicerade uppgifterna under den nuvarande kampens utveckling – det vill säga skapa en väsentligen ny kultur, som skulle ha den protestantiska reformationens och

5 *QC*, band II, s 1316. *QC*, band II, s 1227; *SPN*, s 119.

6 *QC*, band II, s 1222.

7 *QC*, band II, s 691; *SPN*, s 271.

8 *QC*, band II, s 1235.

9 *QC*, band II, s 1235. Se även *Lettere dal Carcere*, s 616, för samma jämförelse.

den franska upplysningens folkliga kännetecken, och den grekiska kulturens och den italienska renässansens klassiska drag, en kultur som – med Carduccis ord – förenar Maximilien Robespierre och Immanuel Kant, politik och filosofi i en enda dialektisk enhet, inte tillhörande en samhällsgrupp som var bara fransk eller tysk utan europeisk och allmängiltig. Den tyska klassiska filosofins arva ska inte bara katalogiseras utan återigen ges ett aktivt liv. För detta är det nödvändigt att förlika sig med Croces filosofi.”¹⁰ Vändningen i Gramscis kommentarer om Croce följer således mycket exakt hur han antog fördelarna med Kominterns traditioner. Han föredrog att analysera det de relativt sett hade förbisett och slutade med att överskatta en borgerlig tradition som inte hade gjort det, och vars svagheter han just började med att kritisera.

Den oavsiktliga tankeglidning som syns i hans texter om Croce låg bakom motsättningarna i Gramscis teorier om hegemoni. För att förstå dem måste man skilja den objektiva logiken hos Gramscis begrepp från hans subjektiva politiska ståndpunkt i sin helhet. Ty den ofrivilliga sammanlänkningen av den ena gav resultat som stod i djup motsättning till den andras innersta vilja. Den klyfta som tyst uppstod i Gramscis anteckningsböcker berodde givetvis på att han inte kunde skriva någon vanlig framställning av sina övergripande åsikter. Även om den fascistiska censuren inte förhindrade hans forskning, så utkrävde den i detta avseende onekligen ett pris. Under hela sin tid i fängelset brottades Gramsci med förhållandet mellan tvång och samtycke i de utvecklade kapitalistiska samhällena i väst. Men i och med att han aldrig kunde skapa en enhetlig teori om de två – som av nödvändighet skulle tvingats ta formen av en direkt och allsidig undersökning av den borgerliga maktens komplicerade institutionella mönster i antingen dess parlamentariska eller fascistiska varianter – fick hans texter gradvis en omedveten slagsida mot samtycke, på bekostnad av tvång.

Den begreppsmässiga glidning som leder fram till Gramscis verk kan jämföras med den glidning som kännetecknar hans hyllade anfader och inspiration i fängelset. Ty även Machiavelli, från vilken Gramsci hämtade så många ledmotiv, hade också tagit sig an att analysera kentaurens dubbla former – hälften människa, hälften djur – som symbol för den blandning av tvång och samtycke med vilket människan alltid styrdes. Men i Machiavellis verk gick glidningen i rakt motsatt riktning. Hans framställning behandlar till synes ”vapen” och ”lagar”, tvång och samtycke, men gled i själva verket obevekligt mot ”tvång” och ”bedrägeri” – med andra ord bara maktens djuriska del.¹¹ Resultatet blev talet om förtryck som senare generationer skulle kalla machiavellism. Gramsci antog Machiavellis myt om kentauren som ett symboliskt motto för sin forskning: men där Machiavelli i praktiken hade löst upp samtycket i tvång, hamnade tvånget hos Gramsci successivt i skuggan av samtycket. *Fursten* och *Den moderne fursten* är i denna mening skrattspeglar av varandra. Det finns en mystisk, omvänd överensstämmelse mellan felen hos de två.

10 *QC*, band II, s 1223. På andra ställen jämförde Gramsci Croce – ”den största italienska prosaförfattaren sedan Manzoni” – med Goethe, för hans ”stillhet, lugn och orubblighet”. *Lettere dal Carcere*, s 612.

11 För en analys av de glidande strukturerna i Machiavellis tänkande och deras förhållande till den politiska inramningen i renässansens Italien, se *Den absoluta statens utveckling*, s 173-179. Den dualistiska formen hos Gramscis politiska teori härstammade direkt från Machiavelli, för vilken ”vapen” och ”lagar” på ett naturligt sätt var hela makten – två sekel innan den ekonomiska teorin uppstod i Europa, och tre innan den historiska materialismens ankomst. Gramscis återvändande till renässansens voluntaristiska kategorier undvek med nödvändighet frågan om ekonomiskt tvång.

III. Jämförelsen mellan öst och väst

Vi kan nu erinra oss den berömda jämförelse mellan öst och väst i anteckningsböckerna från fängelset som vi började med. Gramsci definierade skillnaden mellan de två utifrån statens och civilsamhällets relativa ställning i dem. I Ryssland var staten ”allt” medan civilsamhället var ”primitivt och geléartat”. I Västeuropa var staten tvärtom bara en ”framskjuten skyttegrav” medan civilsamhället var ”en kraftig kedja av fort och kasematter” vars komplicerade struktur kunde stå emot enorma politiska eller ekonomiska kriser för staten. Gramscis texter försöker fånga de strategiska skillnaderna mellan en socialistisk revolution i Ryssland och i väst, och det skiljde honom från hans samtida. Under de omedelbara efterdyningarna till oktoberrevolutionen upplevde och sa till en början många socialister i Central- och Västeuropa att de lokala förhållanden som de måste kämpa under skilde sig avsevärt från de som hade rått i Ryssland.¹ Men ingen gav en sammanhängande analys eller verklig förklaring av den ödesdigra skillnaden med den dåtida europeiska arbetarklassens historiska erfarenheter. I slutet av 1920-talet hade frågan om skillnaden mellan Ryssland och väst i praktiken försvunnit från den marxistiska debatten. I och med staliniseringen av Komintern och dess institutionalisering av något som framställdes som officiell leninism, blev exemplet Sovjetunionen ett obligatoriskt och obesträtt mönster för alla tvistefrågor inom den revolutionära teorin och praktiken för kämpar över hela Europa. Vid höjdpunkten för 1930-talets nederlag var Gramsci ensam bland kommunister om att vidhålla uppfattningen att de ryska erfarenheterna inte bara gick att upprepa i väst, och försöka förstå varför. Än idag har ingen annan tänkare inom Europas arbetarrörelse på ett så djupgående och centralt sätt tagit itu med frågan om den socialistiska revolutionens särdrag i väst.

Men trots att Gramscis undersökning var intensiv och originell lyckades den till slut ändå aldrig nå fram till en tillfredsställande marxistisk redogörelse för skillnaden mellan öst och väst. Själva hans liknelse visade sig i slutändan själv vara en snara. Ty en enkel geografisk motsatsställning innebär per definition en oproblematiserad jämförelse av de två begreppen. Men när den överförs till samhällsbildningar innebär det en sak som aldrig kan tas för given: att det finns en entydig *historisk* jämförbarhet mellan dem. Med andra ord förutsätter orden öst och väst att samhällsbildningarna på båda sidor om klyftan existerar i *samma förgänglighet* och därmed kan läsas av mot varandra som variationer av samma kategori. Det är detta outtalade antagande som ligger bakom de centrala texterna i Gramscis anteckningsböcker. Hela hans *motsatsställande* av Ryssland och Västeuropa rör sig kring de olika förhållandena mellan staten och civilsamhället i de två zonerna: det undersökte aldrig antagandet att staten är *samma sorts objekt* i båda. Men detta ”naturliga” antagande var precis vad som behövde ifrågasättas.

Ty i själva verket fanns det ingen inledande enhet på vilken det gick att grunda den sorts enkla åtskillnad mellan öst och väst, som Gramsci letade efter. Nikolaus II:s tsarism var till sin karaktär och sin struktur en speciell ”östlig” sorts *feodal* stat, vars motsvarighet i väst – de absoluta monarkierna i Frankrike eller England, Spanien eller Sverige – hade dött ut flera sekel tidigare.² Med andra ord var de ständiga jämförelserna mellan Ryssland och staterna i väst en *spetsfundighet*, om man inte

1 Lukács och Gorter var exempel, bland andra.

2 För en fullständig diskussion, se *Den absoluta statens utveckling*, s 368-383 .

specificerade vars och ens olika historiska period. För att kunna göra en marxistisk definition av den tsaristiska stat som slutligen krossades av den första socialistiska revolutionen, var det alltså först nödvändigt att förstå den europeiska feodalismens ojämna utveckling. Ty det var bara med hjälp av en sådan förståelse som det gick att få en *teoretisk föreställning* om absolutismen som skulle göra det möjligt för socialister att se den enorma avgrunden mellan det ryska enväldet och de kapitalistiska stater de stod mot i väst (och vars teoretiska begrepp måste skapas *separat*).

Den borgerliga makten i väst

När den bolsjevikiska revolutionen ägde rum var den representativa stat som gradvis hade växt fram i Västeuropa, Nordamerika och Japan efter den invecklade rad borgerliga revolutioner, vars sista händelser daterar sig först till slutet av 1800-talet, fortfarande ett till stora delar outforskat politiskt ämne för marxister. Under Tredje internationalens första år gjorde ljuset från oktober många revolutionärer utanför Ryssland helt blinda för karaktären på sin egen nationella fiende. De som förblev klarsynta försökte först anpassa sig till sin inhemska verklighet utan att överge sin trohet mot den ryska revolutionens sak, genom att åberopa skillnaden mellan öst och väst. De gav snart upp. Bara Gramsci, som var isolerad från Komintern, slog in på denna väg igen och följde den med enastående mod i fångelset. Men så länge han förutsatte att dess begrepp var samstämmiga, fick gåtan om skillnaden i slutändan aldrig något svar. Underlåtenheten att göra en vetenskaplig jämförande analys av de respektive statstyperna och maktstrukturerna i Ryssland och väst var på intet vis speciell för Gramsci. Inte heller på andra sidan av klyftan lyckades någon bolsjevikisk ledare utveckla någon sammanhängande teori. Den verkliga skillnaden mellan de tsaristiska och västerländska staterna undgick båda från motsatta håll. Således tog Lenin aldrig miste på tsarismens klasskaraktär: gentemot sina mensjevikiska motståndare vidhöll han alltid uttryckligen att den ryska absolutismen var en feodal statsapparat.³ Men han ställde heller aldrig på ett tillfredsställande och systematiskt sätt den parlamentariska staten i väst mot den enväldiga staten i öst. Det finns ingenstans i hans skrifter någon direkt teori om den borgerliga demokratin. Gramsci var å andra sidan intensivt medveten om det unika med den kapitalistiska staten i väst, som ämne för en marxistisk analys och som motståndare till den marxistiska strategin, och om den betydelse som de representativa institutionerna hade för dess normala funktion. Men han insåg aldrig att absolutismen i Ryssland, som han ställde den mot, var en feodal stat – en politisk konstruktion av ett helt annat slag. I ingenmanslandet mellan de två tänkande missade den revolutionära socialismen en teoretisk knutpunkt som var avgörande för dess framtid i Europa.

Gramscis oförmåga att förstå det historiska åtskiljande som doldes av den geografiska formen hos hans enhet-skillnad fick avsevärda effekter på hans teori om den borgerliga makten i väst. Som vi har sett var Gramsci ständigt medveten om denna makts dubbla karaktär, men han lyckades aldrig ge den en varaktig formulering. Således lider alla hans stycken om skillnaden mellan öst och väst av samma brist. Deras slutgiltiga logik har alltid en benägenhet att återgå till det enkla schemat med motsättningen mellan ”hegemoni” (samtycke) i väst och ”diktatur” (tvång) i öst: parlamentarism mot tsarism. I det tsaristiska Ryssland ”fanns det varken politisk frihet eller religionsfrihet”,⁴ i en

3 Lenin, *Collected Works*, band 17, s 114-115, 146, 153, 187, 233-241; band 18, s 70-77; *Brev om taktiken*, på marxistarkiv.se, s 2; *Proletariatets uppgifter i vår revolution*, på marxistarkiv.se, s 1.

4 *QC*, band III, s 1666.

stat som inte gav civilsamhället något självstyre. I motsats till det ”förverkligade den parlamentariska regimen [i det republikanska Frankrike] den urbana klassens permanenta hegemoni över befolkningen i sin helhet” med hjälp av ”det permanent organiserade samtyckets styre” där ”organiseringen av samtycket lämnas till privata initiativ, och således är moraliskt eller etiskt till sin natur, eftersom det på ett eller annat sätt ges ’frivilligt’.”⁵ Svagheten i Gramscis motsatsställande var inte så mycket att det överskattade den tsaristiska statens ideologiska anspråk i det ryska samhället – som förvisso var avsevärt med omfattande än i någon samtida stat i väst, om inte så absolut som Gramscis påstående att den styrde över ”allt”. Det var att det underskattade det specifika och stabila i arméns och polisens förtryckarapparat och dess funktionella förhållande till de repressiva val- och parlamentsapparaterna i staterna i väst.

Bordigas formulering

Under det plågade 1920-talet var det märkligt nog inte Gramsci utan hans kamrat och meningssmotståndare Amadeo Bordiga som skulle formulera den verkliga skillnaden mellan öst och väst, även om han aldrig teoretiserade det till någon lyckad politisk praktik. Vid Kommunistiska internationals exekutivkommittés ödesdigra sjätte plenarmöte i februari-mars 1926 konfronterade Bordiga – som nu var isolerad och ifrågasatt i sitt eget parti – Stalin och Bucharin för sista gången. I ett anmärkningsvärt tal till plenarmötet sa han: ”I internationalen har vi bara ett parti som har uppnått en revolutionär seger – bolsjevikpartiet. De säger att vi därför ska följa den väg som ledde det ryska partiet till framgång. Det är helt riktigt, men räcker inte. Faktum är att det ryska partiet kämpade under speciella förhållanden, i ett land där den borgerligt liberala revolutionen ännu inte hade genomförts och den feodala aristokratin ännu inte hade besegrats av den kapitalistiska bourgeoisie. Mellan det feodala enväldets fall och arbetarklassens erövring av makten låg en alltför kort period för att den ska kunna jämföras med den utveckling som proletariatet kommer att behöva genomgå i andra länder. Ty det fanns ingen tid att bygga en borgerlig statsapparat på ruinerna av den tsaristiska feodala apparaten. Den ryska utvecklingen ger oss inga erfarenheter hur proletariatet ska kunna stötta en liberalt parlamentarisk stat som har existerat i många år och har förmåga att försvara sig. Men vi måste veta hur vi ska angripa en modern borgerligt demokratisk stat som å ena sidan har sina egna sätt att mobilisera och fördärva proletariatet ideologiskt, och å den andra kan försvara sig på den väpnade kampens område effektivare än den tsaristiska aristokratin. Detta problem uppstod aldrig i det ryska kommunistpartiets historia.”⁶

Här framstår den verkliga motsatsen mellan Ryssland och väst klart och otvetydigt: feodalt envælde mot borgerlig demokrati. Riktigheten i Bordigas formulering gjorde det möjligt för honom att förstå den kapitalistiska statens väsentliga dubbla karaktär: den var *starkare* än den tsaristiska staten eftersom den inte bara lutade sig på *massornas samtycke*, utan också på en *överlägsen förtryckarapparat*. Med andra ord är det inte bara statens ”omfattning” som avgör dess plats i maktstrukturen (det Gramsci på andra ställen kallade ”statolatri”) utan också dess *effektivitet*. Förtryckarapparaten i

5 *QC*, band III, s 1636; *SPN*, not s 80.

6 *Protokoll der Erweiterten Exekutive der Kommunistischen Internationale, Februar-März 1926*, Hamburg 1926, s 126. Märk väl att den franska versionen av detta tal i *Correspondance Internationale*, 13 mars 1926, är mycket förkortad. Bordiga fortsatte med att göra en vältalig anklagelse mot den demagogiska arbetarromantik och organisatoriska inkvisition som hade inletts i Tredje internationalen vid den tidpunkten.

varje modern kapitalistisk stat är i grunden överlägsen den tsaristiska staten, och det av två skäl. För det första därför att samhällsbyggnaderna i väst är mycket mer industriellt utvecklade, och denna teknologi återspeglas i själva våldsapparaten. För det andra därför att massorna vanligen samtycker till denna stat i tron att de regerar över den. Den hade därför en folklig legitimitet som var avsevärt mer tillförlitlig för att utöva detta förtryck än vad en tsarism på tillbakagång hade, vilket återspeglades i truppernas och polisens större disciplin och lojalitet – som juridiskt inte var en oansvarig diktators utan en vald församlings tjänare. Nyckeln till den kapitalistiska statens makt i väst ligger i denna dubbla överlägsenhet.

IV. Ställningskrigets strategi

Vi kan nu avslutningsvis betrakta Gramscis strategiska lära – med andra ord de politiska perspektiv som han härledde från sin teoretiska analys av det borgerliga styrets karaktär i väst. Vilka lärdomar skulle arbetarrörelsen dra av den kapitalistiska hegemonins struktur i väst, som han försökte åter-skapa den i fängelset? Vad innebar hela frågan om den borgerliga staten politiskt för en strategi för den proletära revolutionen i väst? I egenskap av teoretiker och kämpa skilde Gramsci aldrig de två åt. Som vi har sett var hans lösning på nyckeln till framgång i väst ett ”ställningskrig”. Vad var den verkliga innebörden och betydelsen i denna formulering?

För att förstå Gramscis strategiska teori måste vi följa den avgörande ursprungliga polemik inom den europeiska arbetarrörelsen på vilken den var ett dolt, framtida svar. I och med den ryska revolutionens seger och de hohenzollerska och habsburgska monarkiernas sammanbrott i Centraleuropa, kom den tyska kommunismens viktigaste teoretiker under efterdyningarna till Första världskriget att tro att proletariatets maktövertagande stod på den omedelbara dagordningen i alla imperialistiska länder, eftersom världen nu definitivt hade gått in i den socialistiska revolutionens historiska epok. Denna tro uttrycktes mest fullständigt och kraftfullt av Georg Lukács, som då var en ledande medlem i det landsförvisade ungerska kommunistpartiet. Han skrev i den tyskspråkiga teoretiska tidskriften *Kommunismus* i Wien. För Lukács existerade nu ”den proletära revolutionens världshistoriska aktualitet”, och det bestämdes av det allmänna skedet i kapitalismens utveckling, som hädanefter befann sig i en dödlig kris. ”Och det betyder att den proletära revolutionens aktualitet inte bara ligger utbredd som ett världshistoriskt perspektiv framför arbetarklassen i dess befrielsekamp, utan att revolutionen redan blivit dagens fråga för arbetarrörelsen ... Revolutionens aktualitet bestämmer grundtonen för en hel epok.”¹ Denna sammansmältning – sammanblandning – av de teoretiska uppfattningarna om en historisk *epok* och en historisk *tidpunkt* fick Lukács och framstående kollegor i KPD som Thalheimer och Fröhlich att bortse från hela frågan om de konkreta förutsättningarna för en revolutionär situation, genom att abstrakt försäkra att själva perioden var av en revolutionär karaktär. Utifrån detta antagande argumenterade de för en ny praktisk taktik: *Teilaktionen* eller ”delvisa” väpnade aktioner mot den kapitalistiska staten.

”Teilaktionen”

Inom Andra internationalens led hade Bernstein och hans anhängare hävdat möjligheten av delvisa förbättringar av kapitalismen med hjälp av parlamentariska reformer, som under en gradvis utvecklingsprocess så småningom skulle leda till ett fredligt fullbordande av socialismen. Traditionellt var det reformismen som hade hyst illusionen att den kapitalistiska statens inneboende enhet skulle kunna delas upp eller tas över med hjälp av på varandra följande delvisa åtgärder som långsamt förändrade dess klasskaraktär. Men nu framträdde en äventyrspolitisk version av samma grundläggande misstag i den Tredje internationalen. Ty 1920-1921 skapade Thalheimer, Fröhlich, Lukács och andra teorier om kupppolitiska ”delvisa aktioner” som en rad väpnade angrepp på den borgerliga staten, begränsade till sin omfattning men med ett konstant tempo. Med *Kommunismus*' ord: ”Den nuvarande revolutionära periodens viktigaste kännetecken är att vi nu tvingas föra även delvisa

¹ Lukács, *Lenins tankevärld*, på marxistarkiv.se, s 8-9.

strider, inklusive ekonomiska sådana, med slutstridens verktyg”, framförallt ”väpnat uppror”.²

På så sätt skapades den berömda teorin om den ”revolutionära offensiven”. Eftersom epoken var revolutionär var den enda riktiga strategin en offensiv strategi som skulle sättas igång i en rad upprepade väpnade slag mot den kapitalistiska staten. Dessa skulle genomföras även om det inte fanns några omedelbart revolutionära stämningar inom arbetarklassen: de skulle just få proletariatet att ”vakna” ur sin reformistiska dvala. Lukács tillhandahöll det mest avancerade rättfärdigandet av dessa äventyr. Han hävdade att delvisa aktioner inte så mycket var ”organisatoriska åtgärder med vilka kommunistpartiet kan gripa statsmakten” som ”självständiga och aktiva initiativ från KPD för att övervinna den ideologiska krisen och proletariatets mensjevikiska apati och den revolutionära utvecklingens stillastående.”³ För Lukács var vitsen med *Teilaktionen* således inte deras objektiva mål utan deras subjektiva inverkan på arbetarklassens medvetenhet. ”Om den revolutionära utvecklingen inte ska riskera att stagnera måste en annan utväg återfinnas: KPD:s aktioner under en offensiv. En offensiv innebär: partiets självständiga aktion i rätt ögonblick med rätt paroll för att väcka massorna ur deras passivitet, att vrida dem ur deras mensjevikiska ledares händer med hjälp av aktioner (med andra ord organisatoriskt och inte bara ideologiskt) och med gärningens svärd kapa knuten på proletariatets ideologiska kris.”⁴

Lärdomarna från händelserna själva avgjorde snabbt hur det gick för dessa högtidliga förklaringar. Den fullständiga missuppfattningen av den kapitalistiska statsmaktens grundläggande enhet, och att alla uppror mot den med nödvändighet var av karaktären allt-eller-intet, ledde givetvis till katastrof i centrala Tyskland. I mars 1921 inledde KPD sin omtalade offensiv mot den preussiska statsregeringen genom att gå i fällan av ett dåligt förberett uppror mot en preventiv polisockupation av området kring Mansfeld-Merseburg. I avsaknad av allt spontant motstånd från arbetarklassen tog KPD desperat till dynamitsprängningar, vars avsikt var att bevisa att polisen genomförde bombningar. Det följdes av övertagande av fabriker och gatustrider. Under anarkistiska plundringståg på landsbygden bröt kringvandrande gerillaband mot all disciplin. Under en vecka rasade hårda strider i centrala Tyskland mellan KPD-medlemmar och enheter från polisen och Reichswehr som hade mobiliserats för att slå ner dem. Resultatet var avgjort redan på förhand. Isolerade från resten av det tyska proletariatet, förvirrade och splittrade genom aktionens godtyckliga karaktär, hopplöst underlägsna genom koncentrationen av trupper från Reichswehr i regionen Merseburg-Halle, krossades förtruppen som störtade in och stötte på arméns fulla kraft. Marsaktionen följdes av en dramatisk våg av förtryck. Omkring 4.000 medlemmar dömdes till fängelse och KPD fick sin nådastöt i det preussiska Sachsen. De inte bara misslyckades att nå målet att ta statsmakten, utan dessutom blev den subjektiva effekten på den tyska arbetarklassen och KPD själv katastrofal. Långt från att lyfta proletariatet ur dess ”mensjevikiska apati”, demoraliserades och desillusionerades det av Marsaktionen. Den förtrupp som gruvorna i Merseburg utgjorde rasade ihop till en öken av opolitisk efterblivenhet. Än värre var att KPD aldrig mer helt återvann förtroendet hos stora delar av det tyska proletariatet. Före Marsaktionen hade medlemsantalet varit 350.000: inom några veckor under

2 ”Der Krise der Kommunistischen Internationale und der Dritte Kongress”, ledare i *Kommunismus*, 15 juni 1921, s 691.

3 ”Spontaneität der Massen, Aktivität der Partei”, *Die Internationale*, III 8, 1921, s 213-214. För en text på engelska, se Georg Lukács, *Political Writings 1919-1929*, London 1972, s 102.

4 ”Spontaneität der Massen, Aktivität der Partei”, s 215; *Political Writings*, s 104.

efterdyningarna till katastrofen hade antalet rasat till hälften av det. Det återvann aldrig någonsin en jämförbar styrka under Weimarrepubliken.

KPD:s äventyrspolitik fördömdes av Kominterns tredje kongress. Lenin skrev ett berömt brev till det tyska partiet och krossade dess rättfärdiganden av den. Trotskij fördömde hela teorin om *Teilaktion* på ett träffande och svidande sätt: ”En rent mekanisk syn på den proletära revolutionen – som enbart utgår från det faktum att den kapitalistiska ekonomin fortsätter att försvagas – har lett vissa grupper av kamrater att konstruera teorier som är helt igenom felaktiga: den felaktiga teorin om en minoritet som tar initiativ som genom sitt hjältemod krossar ’muren av allmän passivitet’ inom proletariatet. Den felaktiga teorin att oavbrutna offensiver från den proletära förtruppens sida är en ’ny kampmetod’, den felaktiga teorin om delvisa strider som genomförs med hjälp av det väpnade upprorets metoder. Och så vidare i all oändlighet. Den tydligaste representanten för denna strömning är Wien-tidningen *Kommunismus*. Det är alldeles självklart att denna sortens taktiska teorier inte har någonting gemensamt med marxismen. Att tillämpa dem i praktiken är att spela borgarklassens militär-politiska ledare och deras strategi rakt i händerna.”⁵ Lenin och Trotskij förde tillsammans en resolut kamp mot teorin om *Teilaktion* vid Kommunistiska internationalens tredje världskongress, och mot tyskarnas motstånd förkastades den formellt av Komintern.

Gramscis rättelse

Mot denna bakgrund går det nu att på nytt granska Gramscis senare försök att definiera särdragen hos en revolutionär strategi i väst som ett ”ställningskrig”. För Gramscis lärosats var just utformad att utgöra en politisk *rättelse* som han ansåg behövdes efter misslyckandet för Marsaktionen – som han betraktade som ett uttryck för ett ”manöverkrig”. Hans datering av de två är exakt och otvetydig: ”Under den nuvarande epoken ägde det rörliga kriget politiskt rum mellan mars 1917 och mars 1921, och det följdes sedan av ett ställningskrig.”⁶ Vi ska komma ihåg att skillnaden mellan manöverkrig och ställningskrig härleddes från en liknelse med Första världskriget. Medan revolutionen i Ryssland, skrev Gramsci, kunde göra kvicka, rörliga attacker mot staten och störta den snabbt, så skulle en sådan revolutionär taktik i det industrialiserade väst leda till nederlag, precis som den tsaristiska arméns fälttåg hade gjort i Galicien. ”Jag tror att Iljitj hade förstått att det var nödvändigt med en övergång från manöverkriget, som segerrikt tillämpats i öster 1917, till ställningskriget som var det enda möjliga i väster där, såsom Krasnov anmärker, härarna på kort tid kunde hopa obegränsade kvantiteter av ammunition, där de sociala ramarna i och för sig ännu var i stånd att bli synnerligen välutrustade skyttegravar. Detta tycks mig vara innebörden i formeln ’enhetlig front’ [enhetsfront], som motsvarar idén om en enda ententens front under Fochs enhetliga befäl.”⁷

Gramscis uttryckliga likställande av ”enhetsfronten” med ett ”ställningskrig”, som annars skulle kunna verka förbryllande, blir nu genast klart. Ty enhetsfronten var just den politiska linje som Komintern antog efter att den tredje världskongressen hade fördömt den ”teori om offensiv” som KPD hade förespråkat – ett manöverkrig. Enhetsfrontens strategiska mål var att *vinna över massorna* i väst till den revolutionära marxismen med hjälp av tålmodigt organiserande och skicklig

5 Trotskij, *Den tredje kongressens viktigaste lärdom*, på marxistarkiv.se, s 2.

6 *QC*, band II, s 1229; *SPN*, s 120.

7 *Den moderne Fursten*, s 41-42.

agitation för arbetarklassens enhet i kamp. Lenin myntade parollen ”till massorna” som avslutade Kominterns kongress 1921, och betonade uttryckligen dess betydelse för en *annorlunda* strategi som var anpassad för länderna i väst, i motsats till den i Ryssland. I sitt tal den 1 juli, som var ett svar till Terracini – som representerade Gramscis parti PCI – höll han sig till just detta tema. ”Vi segrade i Ryssland därför att vi på vår sida inte bara hade den obestridliga majoriteten av arbetarklassen (under valen 1917 var det övervägande flertalet arbetare med oss mot mensjevikerna!), utan också därför att halva armén omedelbart efter vårt maktövertagande och nio tiondelar av bonde-massorna inom några veckor hade övergått till oss; vi segrade därför att vi inte tog vårt eget agrar-program utan socialistrevolutionärernas och genomförde det i praktiken. Vår seger bestod just i att vi förverkligade socialistrevolutionärernas program; därför blev denna seger så lätt. Är det möjligt att ni i väst kan ha sådana illusioner? Löjligt! Jämför de konkreta ekonomiska förutsättningarna ... I Ryssland utgjorde vi ett litet parti, men vi hade dessutom även majoriteten av hela landets arbetar- och bondedeputeradesovjeter med oss. (*Utrop: ’Riktigt!’*) Har ni någonting liknande? Vi hade nästan halva armén, som då uppgick till minst 10 miljoner man, på vår sida. Har ni kanske majoriteten av armén bakom er? Visa mig ett sådant land! ... Visa mig ett land i Europa, där ni skulle kunna vinna över böndernas flertal på er sida inom några veckor? Kanske Italien? (*Skratt*)”⁸

Lenin fortsatte med att understryka hur nödvändigt det var att vinna massorna i väst innan något försök att erövra makten kunde bli framgångsrikt. Det behöver inte alltid innebära att det har skapats ett jättestort politiskt parti: det innebar att revolutionen bara kunde göras *med och av* massorna själva, som behövde *övertygas* om detta mål av sin förtrupp under en ytterst svår förberedande fas av kampen. ”Jag finner det inte absolut omöjligt att en revolution kan inledas av ett mycket litet parti och föras till ett segerrikt slut. Men man måste veta med vilka metoder man skall dra massorna över på sin sida ... Det är inte alltid nödvändigt med absolut majoritet; men för att segra och för att behålla makten måste man inte endast ha arbetarklassens majoritet – jag använder här termen ’arbetarklass’ i västeuropeisk mening, dvs. för industriproletariatet – utan även majoriteten av de utsugna och arbetande på landsbygden på sin sida. Har ni tänkt på det?”⁹

Gramsci hade alltså rätt när han tänkte att Lenin hade utarbetat enhetsfrontspolitiken 1921 för att besvara den revolutionära strategins speciella problem i Västeuropa. Vid den tidpunkten hade förstås Gramsci själv – tillsammans med nästan hela PCI:s ledning – envist *avvisat* enhetsfronten i Italien och därmed materiellt underlättat fascismens seger, som uppnåddes mot en djupt splittrad arbetarklass. Mellan 1921 och 1924, de år då Komintern på allvar försökte säkerställa en tillämpning av enhetsfrontstaktiken gentemot PSI:s maximalister i Italien, vägrade och motsatte sig både Bordiga och Gramsci internationalens linje. När Gramsci hade tagit ledningen över partiet 1924 och samlade partiet till en politik av lojalitet till internationalen, var fascismen redan på plats och Komintern – vars karaktär nu hade ändrats radikalt – hade till stor del själv övergivit enhetsfrontstaktiken. Således utgör inte Gramscis betoning av begreppet ”enhetsfront” i sina anteckningsböcker från fångelse ett förnyande av hans politiska förflutna: tvärtom utgör det en medveten brytning med det i efterhand.

8 Lenin, *Kommunistiska Internationalens tredje kongress*, på marxistarkiv.se, s 15, 13, 15.

9 *Ibid*, s 16.

Enhetsfronten mot Tredje perioden

För det var den *dåvarande* situationen i Kommunistiska internationalen som i grund och botten avgjorde karaktären på och linjen i de strategiska texter som Gramsci skrev sedan han fängslats. 1928 hade Kominterns ökända Tredje period inletts. Antagandet som låg bakom den var att världskapitalismen stod inför en omedelbar och katastrofal kris – kort därefter till synes bekräftat av den Stora depressionen. Bland dess teser fanns att fascismen och socialdemokratien var identiska, att polisdiktaturer och borgerliga demokratier var likvärdiga, att fackföreningar skulle bryta sig loss, att det var en plikt att fysiskt bekämpa motsträviga arbetare och proletära ombudsmän. Det var epoken av ”socialfascism”, ”självständiga fackföreningar” och ”storma gatorna”, då vänstersocialdemokrater utropades till arbetarklassens värsta fiender och nazisternas makttillträde på förhand hälsades som ett välkommet klargörande av klasskampen. Under de här åren kastade sig Kommunistiska internationalen in i ett ultravänsteristiskt raseri som fick Marsaktionens förespråkare att i jämförelse verka ansvarsfulla och återhållsamma. När Mussolini stod på höjdpunkten av sin makt i Italien förklarade det landsförvisade PCI att det existerade en revolutionär situation och att det enda mål som det var tillåtet att kämpa för var proletariatets diktatur. Socialister i vanlig landsflykt – vare sig de var maximalister eller reformister – fördömdes som fascismens agenter. Våg efter våg av kadrer skickades till landet, bara för att arresteras och fängslas av den hemliga polisen, medan det i den officiella propagandan utomlands tillkännagavs att de hade uppnått framgångar.

Ställd inför det fullständiga jäktande mot katastrof som hans eget parti var indraget i, avvisade Gramsci dess officiella ställningstaganden, och under sitt sökande efter en annan strategisk linje erinrade han sig enhetsfronten. Nu är det lätt att se orsaken: ett årtionde tidigare hade den sistnämnda just varit ett svar på den äventyrspolitiska avvikelser som – i mindre extrem form – var ett förebud om den Tredje perioden. Under den extremt kritiska perioden i början av 1930-talet fick således enhetsfronten en ny betydelse för Gramsci. Det går i själva verket att säga att det var Tredje periodens vansinne som till sist hjälpte honom att inse det. Hans betoning av enhetsfronten i sina anteckningsböcker från fängelset har således en otvetydig innebörd. Det är ett förnekande att de italienska massorna hade övergivit sina socialdemokratiska och borgerligt demokratiska illusioner, befann sig i en revolutionär jäsning mot fascismen eller omedelbart kunde väckas och mobiliseras för proletariatets diktatur i Italien, och ett envist hävdande att samma massor måste vinnas över till kampen mot fascismen, att arbetarnas enhet kunde och skulle uppnås med hjälp av en aktionsenhet mellan kommunister och socialdemokrater, och att fascismens fall inte automatiskt skulle innebära socialismens seger, eftersom det alltid fanns en möjlighet att parlamentarismen skulle återupprättas. Enhetsfronten betecknade med andra ord behovet av ett djupgående och seriöst ideologiskt och politiskt arbete bland massorna, fritt från sekterism, innan erövrandet av makten kunde hamna på dagordningen.

Samtidigt gick Gramscis strategiska omorientering i fängelset utöver de tillfälliga krav som motståndet mot fascismen på halvön gav upphov till. Det var Västeuropa i sin helhet, inte bara Italien, som under dessa år utgjorde horisonten för hans politiska tänkande. På samma sätt var det hela perioden efter 1921, inte bara den mörka början av 1930-talet, som var tidsram för den. För att förmedla omfattningen på den förändring av de politiska perspektiv som han försökte teoretisera om, skapade Gramsci begreppet ”ställningskrig”. Tanken på ett ”ställningskrig” var giltig för en hel tids-

period och en helt område av den socialistiska kampen, och hade således en mycket vidare betydelse än den enhetsfronttaktik som Komintern en gång förespråkade. Ändå var det i denna känsliga övergångspunkt i Gramscis tänkande, där det sökte efter en överlägsen strategisk lösning, som det utsattes för risker.

Kautsky och ”utnöttningsstrategin”

För utan att själv veta om det hade Gramsci en berömd föregångare. I en berömd debatt med Rosa Luxemburg 1910 hade Karl Kautsky hävdad att den tyska arbetarklassen under sin kamp mot kapitalet skulle anta en *Ermattungstrategie* – en ”utnöttningsstrategi”. Han hade uttryckligen ställt denna uppfattning mot det han kallade en *Niederwerfungstrategie* – en ”omstörtningstrategi”. Kautsky myntade inte dessa begrepp. Han lånade dem från terminologin i den stora debatt om militärhistorien som då fördes bland forskare och soldater i Wilhelm II:s Tyskland. Den som skapade denna motsatsställning mellan *Ermattungstrategie* och *Niederwerfungstrategie* var Hans Delbrück, sin tids mest nyskapande militärhistoriker. Delbrück hade fört fram sin teori om två sorters krigföring för första gången 1881, i en inledningsföreläsning till Berlins universitet, där han ställde Fredrik II:s och Napoleons fälttåg mot varandra – det första som ett exempel på en utdragen utnöttningsstrategi som kännetecknade Europas gamla regimer, den andra som modell för den snabba omstörtningstrategi som infördes av den moderna epokens folkliga massarméer.¹⁰ Teorin om två strategier bekämpades våldsamt inom Preussens akademiska kretsar, för vilka Delbrücks redogörelse för kriget under Fredrik var på gränsen till en skymf, och den utvecklades av Delbrück i en rad skrifter som kulminerade i hans imponerande verk *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der Politischen Geschichte* [Krigskonstens historia inom ramen för den politiska historien], som spände över den militära teorins och praktikens utveckling från antiken till 1900-talet.¹¹ De olika banden i detta verk studerades ivrigt av både det tyska överkommandot och den tyska socialdemokratin. Generalstabschefen Schlieffen planerade sina krigsövningar till punkt och pricka efter Delbrücks kategorier (och bestämde sig i sina fälttågsplaner mot Frankrike till sist för en omstörtning- och inte utnöttningsstrategi). I *Die Neue Zeit* rekommenderade Mehring 1908 entusiastiskt Delbrücks berättelser för läsare från arbetarklassen som ”det viktigaste verk som skrivits av det borgerliga Tysklands historiker under det nya seklet.”¹² I en mer än 100 sidor lång artikel dröjde Mehring vid motsättningen mellan utnötning och omstörtning inom krigskonsten. Han avslutade med att uttryckligen anmärka att Delbrück hade skrivit ett ”vetenskapligt verk på ett område där den moderna arbetarrörelsen har ett mer än vetenskapligt intresse.”¹³ Det var Kautsky som sedan tog nästa steg i att – utan att medge det – använda Delbrücks militära begrepp under en politisk dis-

10 Hans Delbrück, *Über den Kampf Napoleons mit dem alten Europa*, senare utvidgad till *Über die Verschiedenheit der Strategie Friedrichs und Napoleons*, Berlin 1881. En avlägsen inspiration till Delbrücks teori var en not i en efterskrift till bok 8 av Clausewitz' *Vom Kriege* (från 1827), där Clausewitz diskuterade krig med ett ”begränsat mål”, som därför avvek från hans vanliga schema att målet med krig var att ”störta” fienden. Se Clausewitz, *Vom Kriege*, Bonn 1952, s 882-906.

11 De tre första banden kom ut 1900, 1901 respektive 1907. Det fjärde bandet gavs ut efter kriget, 1920. För de ”två strategierna” se särskilt Band 1, s 123-127, och Band IV, s 333-363. Otto Hintze skrev den mest giltiga kritiken av Delbrücks redogörelse för Fredrik II:s militära praktik.

12 Se ‘Eine Geschichte der Kriegskunst’, nu i Franz Mehring, *Gesammelte Schriften*, Band 8, Berlin 1967, som ägnas hans militära skrifter och har titeln *Kriegsgeschichte und Militärfrage*, s 135.

13 *Ibid.* s 147-150, 200.

kussion om de strategiska perspektiven för proletarietets kamp mot kapitalismen. Anledningen till hans ingripande var viktig. Ty det var för att tillbakavisa Luxemburgs krav på att anta stridbara masstrejker under SPD:s kampanj för att demokratisera Preussens nyfeodala valsysteem, som Kautsky mot det ställde behovet av ett mer försiktigt ”utmattningskrig” från det tyska proletarietets sida mot sin klassfiende, utan de risker som masstrejker innebar. Det var således i själva verket lanseringen av teorin om två strategier – utmattning och omstörtning – som framkallade den ödesdigra splittringen inom den ortodoxa tyska marxismen före Första världskriget.¹⁴

Den formella likheten mellan motsatsparen ”omstörtningstrategi – utmattningsstrategi” och ”manöverkrig – ställningskrig” är givetvis slående.¹⁵ Men de avsevärda likheterna mellan de två begreppsparen i Kautskys och Gramscis texter är till och med ännu mer förbryllande. Ty för att stöda sina argument om utmattningsstrategins överlägsenhet över omstörtningstrategin åberopade Kautsky *precis samma historiska och geografiska kontraster* som Gramsci skulle komma att göra i sin diskussion om ställningskrig och manöverkrig. Sammanträffandet är fångslande. Således slog även Kautsky fast att ”omstörtningstrategin” (Gramsci: ”manöverkrig”) dominerade från 1789 till 1870, och att den ersattes av en ”utmattningsstrategi” (Gramsci: ”ställningskrig”) efter Kommunens fall: ”Genom ett sammanträffande av gynnsamma omständigheter lyckades revolutionärerna i Frankrike under åren 1789-1793 störta de härskande regimerna med hjälp av några beslutsamma slag under ett djärvt angrepp. Denna omstörtningstrategi var då den enda som stod till den revolutionära klassens förfogande i en absolutistisk polisstat som uteslöt varje möjlighet att bygga partier eller att massorna skulle kunna utöva något konstitutionellt inflytande över regeringen. Varje utmattningsstrategi skulle ha misslyckats eftersom regeringen, när den ställdes inför motståndare som ville ena sig för att göra ett varaktigt motstånd mot den, alltid kunde skära av deras möjligheter att organisera eller samordna sig. Denna omstörtningstrategi var fortfarande i full blomning när vårt parti grundades i Tyskland. Garibaldi's framgångar i Italien och det polska upprorets lysande, om än till sist besegrade, kamp ägde rum just innan Lassalles agitation och grundandet av Internationalen. Pariskommunen följde strax därpå. Men det var just Kommunen som visade att tiden för en omstörtningstaktik nu var förbi. Den var anpassad till politiska omständigheter som kännetecknades av en dominerande huvudstad och otillräckliga kommunikationssystem som gjorde det omöjligt att snabbt samla stora massor av trupper från landsbygden, och till en teknisk nivå på gatuplanering och militär utrustning som gav betydande möjligheter till gatustrider. Det var då grunden lades till en ny strategi för den revolutionära klassen, som Engels så småningom i sin inledning till *Klasstriderna i Frankrike* ställde så skarpt mot den gamla revolutionära strategin, och som mycket väl kan kallas en utmattningsstrategi. Denna strategi har hittills givit oss de mest lysande framgångar, år för år givit proletariet allt större styrka och än mer ställt det i centrum för den

14 Polemiken mellan Kautsky och Luxemburg tog formen av en rad långa ordväxlingar i *Die Neue Zeit* 1910. De var i tur och ordning: Kautsky, ‘Was Nun?’, 8 april, s 33-40, 15 april, s 65-80; Luxemburg, ‘Ermattung oder Kampf?’, 27 maj, s 257-266, 3 juni, s 291-305; Kautsky, ‘Eine Neue Strategie’, 17 juni, 364-374, 24 juni, s 412-421; Luxemburg, ‘Die Theorie und Die Praxis’, 22 juli, s 564-578, 29 juli, s 626-642; Kautsky, ‘Zwischen Baden und Luxemburg’, 5 augusti, s 652-667; Luxemburg, ‘Zur Richtigstellung’, 19 augusti, s 756-760; Kautsky, ‘Schlusswort’, 19 augusti, s 760-765. Vi bör betona att Kautsky ingenstans tillskrev sina kategorier till Delbrück, som han bara citerade en enda gång under hela polemiken, i en hänvisning i förbigående till gamla tiders historia. Följaktligen verkar Luxemburg ända till slutet ha varit omedveten om varifrån Kautskys teorier kom.

15 Delbrück likställde uttryckligen ”utmattningsstrategi” (*Ermattungstrategie*) med ”ställningskrig” (*Stellungskrieg*) under Första världskriget. I motsats till Schlieffen förespråkade han det sistnämnda för Tysklands strider i väst.

européiska politiken.”¹⁶

Kärnan i denna utmattningsstrategi var de på varandra följande valkampanjerna, som Kautsky förhoppningsfullt försäkrade skulle kunna ge SPD majoritet i riksdagen nästa år. Kautsky sa att aggressiva masstrejker inte hade någon betydelse under den nuvarande perioden i Tyskland, och fortsatte med att föra fram tanken på en geopolitisk skillnad mellan Öst- och Västeuropa. I det tsaristiska Ryssland, skrev Kautsky, fanns ingen allmän rösträtt, ingen laglig församlingsfrihet, ingen pressfrihet. 1905 var regeringen isolerad på hemmaplan, armén besegrad utomlands och bönderna i uppror över hela det enorma och helt osamordnade tsaristiska territoriet. Under dessa omständigheter var det fortfarande möjligt med en omstörtningstrategi. Ty det ryska proletariatet, som saknade elementära politiska och ekonomiska rättigheter, kunde inleda en ”formlös och primitiv” revolutionär generalstrejk som slumpvis riktades mot både regering och arbetsgivare.¹⁷ Den annalkande stormen av masstrejker utvidgades sedan spontant till en avgörande drabbning med staten. I detta fall drabbades den ”vårdspolitik” som den ryska arbetarklassen drev till sist av nederlag. Men dess omstörtningstrategi var ett naturligt resultat av det ryska samhällets historiska efterblivenhet. ”Men villkoren för en strejk i Västeuropa och speciellt i Tyskland skiljer sig avsevärt från de som existerade i det förrevolutionära och revolutionära Ryssland.”¹⁸ I Västeuropa var arbetarna fler och bättre organiserade och hade sedan länge haft medborgerliga rättigheter. De stod också inför en starkare klassfiende som – framförallt i Tyskland – var utrustad med en disciplinerad armé och byråkrati. Den preussiska statsapparaten var nu i själva verket den mäktigaste i Europa. Arbetarklassen var också mer isolerad från de andra klasserna än i Ryssland. Således var sådana tumultartade masstrejker som ägde rum 1905 i Ryssland olämpliga i väst. ”Den sortens demonstrationer har ännu inte ägt rum i Västeuropa. Inte heller är det troligt att de kommer att göra det – inte trots utan på grund av ett halvt århundrades socialistisk rörelse, socialdemokratisk organisering och politisk frihet.”¹⁹ Att, som Luxemburg krävde, under dessa omständigheter utlösa masstrejker för att säkerställa reformer av det preussiska valsyste­met skulle bara kompromettera SPD:s chanser under nästa riksdagsval. Formellt förnekade inte Kautsky att det under klasskampens ”sista strid” även i väst skulle behövas en övergång till en omstörtningstrategi. Men vapnet med masstrejker skulle enbart reserveras för denna avgörande sammandrabbning, då det ovillkorligen skulle handla om seger eller nederlag. För tillfället ”ska inte de inledande skärmytslingarna utkämpas med tungt artilleri.”²⁰ Den enda riktiga vägen i väst var en utmattningsstrategi, påminnande om Fabius Cunctators strategi i antikens Rom.²¹

Luxemburgs svar

Luxemburg, som Gramsci i sin viktigaste text om öst och väst förebrådde för ”mysticism”,²² insåg omedelbart och solklart den logik som låg bakom att Kautsky ställde de två områdena i motsats till

16 ”Was Nun?”, s 38. Jämför Gramscis text som citeras på sid 8 ovan.

17 ”Eine Neue Strategie”, s 369.

18 *Ibid.*

19 *Ibid.*, s 370.

20 *Ibid.*, s 374.

21 ”Was Nun?”, s 37-38. Kautsky kände givetvis till Fabiansällskapet, men verkar i sin resonering iver ha glömt bort hur avslöjande det är att deras hjälte har samma namn.

22 *Den moderne Fursten*, s 40.

varandra. Polemiken mellan dem om *just denna tvistefråga* 1910 var precis anledningen till hennes historiska politiska brytning med Kautsky, fyra år före Lenin, som förstod det först när kriget inleddes 1914. Luxemburg fördömde ”hela teorin om två strategier” och ”dess grova ställande av det revolutionära Ryssland och det parlamentariska Västeuropa i motsats till varandra”,²³ som en rationalisering av Kautskys förkastande av masstrejker och hans kapitulation inför elektoralismen. Hon avvisade Kautskys beskrivning av den ryska revolutionen 1905: ”Bilderna av att de ryska arbetarnas strejk var kaotisk, ’formlös och primitiv’ ... är en blomstrande fantasi.”²⁴ Det var inte politisk efterblivenhet utan framsteg som utmärkte det ryska proletarietet inom den europeiska arbetarklassen. ”De ryska strejkerna och masstrejkerna gav upphov till en så djärv skapelse som den berömda Arbetardelegerades sovjet i Petersburg som ett enat ledarskap för hela rörelsen i det enorma tsardömet, och den var så lite ’formlös och primitiv’ att den i djärvhet, styrka, solidaritet, uthållighet, materiella framsteg, progressiva mål och organisatoriska framgångar lugnt kan ställa sig sida vid sida med vilken ’västeuropeisk’ fackföreningsrörelse som helst.”²⁵

Luxemburg avfärdade hånfullt Kautskys försiktiga bedömning av den preussiska staten, och genmälde att han hade misstagit dess råa polisbrutalitet för politisk styrka, i syfte att rättfärdiga sin försagdhet inför den. Kautskys uttalande vidhållande att en masstrejk skulle användas i den enda eventualiteten av en ”sista strid” i en avlägsen framtid var bara symboliska ord som var avsedda att befria SPD från alla åtaganden att verkligen kämpa i det konkreta nuet, och låta det anpassa sig till den mest banala opportunist. Luxemburgs politiska instinkt fick henne att träffsäkert urskilja vad Kautskys argument slutligen skulle leda till: ”I praktiken leder kamrat Kautsky oss envist framåt mot de kommande riksdagsvalen. Det är grundpelaren i hans utmattningsstrategi. Det är från riksdagsvalen som frälsningen ska komma. De kommer säkert att ge oss en överväldigande seger, de kommer att skapa en helt ny situation, de kommer omedelbart att ’lägga nyckeln till denna oerhörda historiska situation i vår ficka’. Med ett ord finns det så många fioler i nästa himmelska riksdagsval att det vore brottsligt lättsinne av oss att tänka på en masstrejk när vi har en så säker seger framför oss, som har hamnat ’i vår ficka’ med hjälp av röstsedel.”²⁶

Luxemburgs egen ståndpunkt i denna debatt var inte utan skavanker. Hon gav inget tillfredsställande svar på Kautskys karakterisering av den ryska staten, i motsats till den ryska arbetarklassen, och undvek det verkliga problemet med de strukturella skillnaderna mot dåtidens stater i väst, som Kautsky med rätta hade betonat. Inte heller hade hon, varken här eller någon annanstans, någon klar teori om proletarietets maktövertagande – hennes syn på masstrejker som oavbrutna övningar i proletärt självstyre och kampaner suddade ut att ett revolutionärt uppror mot den kapitalistiska staten oundvikligen måste avbrytas av oroligheter som med nödvändighet överskred den nivå som råder under en strejk.²⁷ Men dessa begränsningar var underordnade jämfört med skärpan i hennes insikter om vart Kautskys teori ledde. Hennes förutseende om dess utveckling är särskilt imponerande om man jämför den med Lenins undfallenhet gentemot Kautsky.

23 ”Die Theorie und die Praxis”, s 576.

24 *Ibid*, s 572.

25 *Ibid*.

26 ”Ermattung oder Kampf?”, s 294-295.

27 Luxemburg hävdade givetvis alltid behovet av ett proletärt uppror för att uppnå socialismen: men hon hade en benägenhet att slå ihop det med större pågående vågor av arbetarkamp, i vilka dess politiska olikheter vanligen skymdes.

Debatten sprider sig till Ryssland

Ty debatten inom den tyska socialdemokratin fick en avslöjande fortsättning inom den ryska socialdemokratin. Några få veckor senare skrev Martov en artikel i *Die Neue Zeit* om ”Den preussiska debatten och de ryska erfarenheterna”.²⁸ Martov tillstyrkte varmt Kautskys övergripande teser och hävdade att Ryssland i själva verket på intet vis var något undantag från lärdomarna av dem. Luxemburg skulle inte tillåtas utnyttja den ryska revolutionen 1905 som ”trumfkort” mot SPD:s officiella politik i Tyskland. Socialister i väst skulle inte gå med på hennes beskrivning av revolutionen i namn av den ryska exceptionalismens *privilegium*. De ryska erfarenheterna var nu i huvudsak på alla sätt desamma som erfarenheterna i Europa i sin helhet. Där de hade avvikit 1905 så hade det lett till katastrof. Föreningen mellan ekonomiska och politiska strejker som Luxemburg prisade var en svaghet snarare än en styrka hos det ryska proletariet. Upproret i Moskva var det katastrofala resultatet av att rörelsen på ett ”konstgjort” sätt hade drivits fram mot en ”avgörande sammandrabbning” med staten. Ty Kautskys vishet var på den tiden okänd i Ryssland: ”Tanken på en ’utmattningsstrategi’ slog ingen.” Men nu, efter extremismens misslyckande 1905 var det den ryska arbetarrörelsens ansvar att anamma den. ”Proletariatet måste inte bara sträva efter att kämpa, utan också att vinna.”²⁹

Martovs beredvilliga användande av Kautskys teser för att rättfärdiga mensjevikernas politik i Ryssland framkallade vederbörligen ett svar från den polska bolsjevikern Marchlewski i *Die Neue Zeit*. Marchlewskis svar verkar ha förekommit Lenins eget svar – och Lenin avstod från att skriva ett utkast sedan Kautsky hade accepterat Marchlewskis tidigare artikel om samma ämne. Men Lenin skrev till Marchlewski och gav förslag på vad han kunde ta med i sitt svar till Martov, och de flesta av dem införlivades i den publicerade artikeln. De två dokumenten är mycket intressanta. Ty huvudtemat i Marchlewskis resonemang var att bolsjevikerna i Ryssland – tvärtemot Martovs förvrängningar – aldrig hade avvikit från logiken i Kautskys rättesnören. Tvärtom, skrev Marchlewski, ”var Lenins rekommendationer – om ni så vill – samma som Kautskys: vederbörlig tillämpning av en ’omstörtningstrategi’ respektive en ’utmattningsstrategi’ vid de tidpunkter då de var lämpliga.”³⁰ Under den långa tsaristiska reaktionen efter revolutionen 1905 var det nu dags för en utmattningsstrategi. Den ryska socialdemokratin måste för närvarande ”lära sig tala tyska”.

I sitt brev till Marchlewski skrev Lenin själv under på giltigheten i Kautskys anspråk på total omedgörlighet i sin polemik med Luxemburg – han upprepade dem i själva verket eftertryckligt, trots Martovs iver att anamma Kautskys argument för att rättfärdiga mensjevismen i Ryssland. ”Rosa Luxemburg diskuterade med Kautsky om ögonblicket hade kommit för en *Niederwerfungstrategie* i Tyskland, och Kautsky sa *rättframt och rakt på sak* att han ansåg detta ögonblick var oundvikligt och nära förestående men att det ännu inte hade kommit ... Alla mensjeviker grep ivrigt tag i Rosa Luxemburgs dispyt med Kautsky för att utropa Kautsky till ’mensjevik’. Martov försöker så gott han kan *vidga* klyftan mellan Rosa Luxemburg och Karl Kautsky. Dessa ynkliga knep kan inte lyckas. Revolutionära socialdemokrater må diskutera om *tidpunkten* för *Niederwerfungstrategie* i

28 L Martov, ‘Die preussische Diskussion und die russische Erfahrung’, *Die Neue Zeit*, 16 september 1910, s 907-919.

29 *Ibid*, s 907, 913, 919.

30 J Karsky (Marchlewski), ‘Ein Missverständnis’, *Die Neue Zeit*, 28 oktober 1910, s 102.

Tyskland, men inte om dess *lämplighet* i Ryssland 1905.”³¹

Kontrasten mot Luxemburg är slående. För Luxemburg insåg genast att det verkliga resultatet av Kautskys argument var en förfinad ursäkt för reformism. Hennes våldsamma avvisande av dem bekräftades i slutet av polemiken mellan de två. Ty Luxemburgs karakterisering av Kautskys teori som något hon kallade *Nichtsalsparlamentarismus* – inget annat än parlamentarism – bekräftades till sist rent ut av Kautsky själv i en av hans avslutande kommentarer, i en formulering som sammanfattar hans ståndpunkt i ett klassiskt uttryck av något som kan kallas den socialdemokratiska ”försvarsklausulen”: ”Ju mer demokratisk konstitutionen är i ett land, desto mindre betingelser finns det för en masstrejk, ju mindre nödvändig blir en sådan strejk för massorna och därför äger den rum alltmer sällan. När proletariatet har tillräckliga parlamentariska rättigheter går det bara att förvänta sig en masstrejk som en försvarsåtgärd – som ett sätt att skydda rösträtten eller ett parlament med en stark socialdemokratisk representation mot en regering som vägrar lyda folkrepresentanternas vilja.”³²

Gramscis formulering

I fängelset var Gramsci avstängd från yttervärlden under 1930-talet, och han var omedveten om sin olycksbådande föregångare när han kämpade med att smida fram begrepp för att motarbeta återkomsten av äventyrspolitik inom Komintern. Det var i detta sammanhang han formade en ståndpunkt som formellt var jämförbar med Kautskys (utmattningsstrategi/ställningskrig) utan att se farorna i den. Som vi har sett var Gramscis ”ställningskrig” avsett som svar på Thalheimers och Lukács’ ”manöverkrig” – som han trodde i samma anda som den Kominternkongress som hade fördömt dem. Vi har redan diskuterat felaktigheterna i teorin om *Teilaktion*. Men rättade Gramscis formulering till dem helt och hållet? Vi kan se att han i själva verket *vände* på hur de ställde frågan. I Gramscis redogörelse blir den revolutionära strategin ett långt, orörligt skyttegravskrig mellan två läger i fasta positioner, där var och en försöker undergräva den andra kulturellt och politiskt. ”Belägringen är ömsesidig”, skrev Gramsci, ”koncentrerad, svår och kräver enastående tålamod och påhittighet.”³³ Utan tvekan försvinner faran för äventyrspolitik med detta perspektiv, med dess överväldigande betoning av att kampens centrala mål var massornas ideologiska lojalitet, som bara skulle uppnås genom att sträva efter en enhetsfront inom arbetarklassen. Men vad händer med själva upprorsfasen – det stormande och krossande av statsapparaten, som för Marx och Lenin var oskiljaktigt från den proletära revolutionen? Gramsci övergav aldrig den klassiska marxismens grundläggande princip att det i slutändan krävs ett våldsamt övertagande av statsmakten, men samtidigt lyckas hans strategiska formel för väst inte införliva den. Själva ställandet av ”manöverkrig” mot ”ställningskrig” blir i varje marxistisk strategi till sist att ställa reformism mot äventyrspolitik.

31 Lenin, *Collected Works*, band 34, s 427-428. Med Lenin ilska ord ”’fördjupar’ (slarvar [Martov] bort) Kautsky” genom att förneka att en *Niederwerfungstrategie* kunde tillämpas i Ryssland 1905 (s 427). I själva verket hade Kautskys kommentarer om det ryska proletariatets ”våldspolitik” 1905-1906 visat en illa dold brist på entusiasm. Martovs tolkning av dem var alltså inte långt från målet.

32 ‘Zwischen Baden und Luxemburg’, s 665. Vi har inte utrymme här att gå in på ”försvarsklausulens” historia – som nu är standard i Tredje internationalens arvtagares officiella dokument. Det räcker att säga att det var ett gemensamt arvegods i Andra internationalens klassiska partier. Bebel, Turati och Bauer ägnade alla viktiga tal åt den, vid SPD:s, PSI:s respektive ÖSPD:s partikongresser.

33 *QC*, band II, s 802; *SPN*, s 239.

En invändning måste genast uppstå mot en sådan bedömning. Varför skulle inte Gramsci just ha avsett att strategin med ”ställningskrig” var en *förberedelse* för ett avgörande ”manöverkrig” mot klassfienden? Förespråkade han med andra ord inte i själva verket en tes som Lenin felaktigt hade tillskrivit Kautsky – behovet av ”att gå över från ’utmattningsstrategin’ till ’nedslagningsstrategin’”, en övergång som var ”*oundviklig*” under en period av politisk kris, ”vid tidpunkten för revolutionens högsta tillspetsning”?³⁴ I detta schema skulle Gramscis ställningskrig motsvara den fas då ett revolutionärt parti försöker vinna massorna ideologiskt (ömsesidigt) för socialismen, före den fas då det ska leda dem politiskt i en slutgiltig (tvingande) revolt mot den borgerliga staten. Då skulle förvisso ”hegemoni” utövas inom civilsamhället, med bildandet av ett klassblock mellan de utsugna, medan ”diktaturen” skulle hävdas över och mot utsugarna, under det våldsamma krossandet av den statsapparat som säkerställde deras makt.

En sådan tolkning skulle otvivelaktigt ligga i linje med den historiska materialismens klassiska principer. Men i alla de 2000 sidorna i anteckningsböckerna från fängelset finns det bara en flyktig mening som verkar vara i överensstämmelse med den. Till och med den är förtäckt och tvetydig. Alldeles i slutet av det långa stycke som jämför öst och väst, och som vi har citerat så ofta, skrev Gramsci ett kort eftermäle – som hans redaktörer efter kriget omotiverat utelämnade: ”Ett försök att inleda en förändring av de nuvarande taktiska metoderna kanske skisserades av Trotskij vid den fjärde världskongressen, då han gjorde en jämförelse mellan Öst- och Västfronten. Den förstnämnda hade fallit direkt, men hade därefter följts av makalösa strider. I det sistnämnda fallet kom striderna att äga rum i förväg. Frågan var därmed huruvida det civila samhället gör motstånd före eller efter maktövertagandet, var det sistnämnda äger rum och så vidare. Men frågan skisserades bara i lysande litterär form utan råd av praktisk natur.”³⁵

Bara i detta stycke går det att hitta ett enda flyktigt exempel på den riktiga *teoretiska och tidsmässiga* ordning som Gramscis begrepp skulle ha grupperats i, för att skapa en revolutionär politisk strategi för den utvecklade kapitalismen. Ty i väst var det just ”civilsamhällets” motstånd som måste övertinnas *före* statens motstånd, med hjälp av enhetsfronten – ändå måste en seger på detta område sedan *följas* av det Gramsci här direkt kallar ett väpnat ”angrepp” (*asalto*) mot staten. Tyvärr var den insikt som finns i denna anspelning på en annan tänkare bara tillfällig. Hela tyngden i Gramscis eget bildspråk i hans centrala strategiska texter – förvisso stöpt i ”lysande, litterär form” – går i rakt motsatt riktning. Där är det staten som bara är en ”framskjuten skyttegrav” och civilsamhället som är en ”kraftig kedja av fort och kasematter”, som ligger ”bakom” den. Med andra ord är det kapitalismens civilsamhälle – upprepade gånger beskrivet som samtyckets sfär – som blir det yttersta hindret mot den socialistiska rörelsens seger. Ställningskriget är då den organiserade arbetarklassens kamp för att erövra hegemoni över det – en hegemoni som därmed med hjälp av en underförstådd definition övergår i politisk överhöghet över samhällsbildningen i sin helhet. ”Inom politiken är ställningskrig hegemoni”, skrev Gramsci, medan ”hegemoni är makt med hjälp av ett permanent

34 Lenin, *Den historiska innebörden av den inre partikampen i Ryssland*, på marxistarkiv.se, s 6. Denna artikel innehåller det formella svar som Lenin skrev för publicering i *Die Neue Zeit*, som svar på Martovs användning av Kautskys ”utmattningsstrategi”, och under vars utarbetande han skrev sitt brev till Marchlewski. Artikeln refuserades av Kautsky och trycktes aldrig i Tyskland.

35 *QC*, band III, s 1616; *SPN*, s 236. Quintin Hoare har äran av att var den förste som insåg betydelsen av detta stycke, när han redigerade de politiska delarna av anteckningsböckerna från fängelset. Gramsci syftade på Trotskij's tal vid Kominterns fjärde världskongress 1922.

organiserat samtycke.”³⁶

En felaktig lösning

Den teoretiska glidning som vi konstaterat tidigare dyker således upp på nytt i Gramscis tänkande, med ännu allvarligare konsekvenser. Ty i en direkt omkastning av Lenins stridsordning förpassade Gramsci uttryckligen ”manöverkriget” till enbart en inledande eller underordnad roll i väst och upphöjde ”ställningskriget” till en avslutande och avgörande roll under kampen mellan arbete och kapital. I och med det hade han till sist blivit snärjd av logiken hos sina egna begrepp. Det ödesdigra stycket lyder: ”Ställningskriget kräver enorma uppoffringar av oändliga folkmassor. Så det är nödvändigt med en kolossal koncentration av hegemonin och därmed ett mer ’interventionistiskt’ styrelsesätt, som på ett mer direkt sätt kommer att gå på offensiv mot oppositionella och på ett permanent sätt organisera så att det bli ’omöjligt’ med inre söndring – med alla möjliga sorters kontroller, politiska, administrativa och andra, stärkande av den härskande gruppens hegemoniska ’positioner’ och så vidare. Allt detta pekar på att vi har nått en kulmen i den politiskt historiska situationen, ty när ’ställningskriget’ inom politiken väl vunnits så är det definitivt avgörande. Inom politiken överlever med andra ord manöverkriget så länge det är frågan om att erövra positioner som inte är avgörande.”³⁷

De objektiva misstag som denna text uppvisar har sina suspekta symptom: de betänkliga påståendena att det är nödvändigt med en mer auktoritär befälsordning inom arbetarklassens led som kan kväsa allt missnöje. Sammankopplingen mellan en strategi av ställningskrig med en centralisering och likriktning av de politiska uppfattningarna är en hyllning till Kominterns sämsta arv, och är oroande. I själva verket kommer den socialistiska revolutionen bara att segra i väst med hjälp av en maximal *utvidgning* – inte inskränkning – av den *proletära demokratin*: ty det är bara erfarenheter av en sådan demokrati i partier och råd som kan göra det möjligt för arbetarklassen att lära sig den borgerliga demokratins verkliga begränsningar och utrusta den historiskt för att överträffa den. En marxistisk strategi inom den utvecklade kapitalismen som väljer ett ställningskrig och en anda av att ge order för att uppnå arbetets slutgiltiga befrielse banar vägen för sitt eget nederlag. När räkenskapens timma slår inom klasskampen går proletariatets frihet och upproret hand i hand. Det är denna kombination och inget annat som kan utgöra ett verkligt samhälleligt manöverkrig som kan störta kapitalet i dess starkaste fästen.

Den politiska lösning på arbetarklassens framtid i väst som Gramsci sökte efter i fängelset undslapp honom till sist. Perspektivet på ett ställningskrig var en återvändsgränd. När det kommer till kritan verkar denna teori ha fungerat som en sorts moralisk metafor i Gramscis tänkande: den utgjorde en känsla av stoisk anpassning till att ha förlorat det omedelbara hoppet om en seger i väst. I ett av de mystiska sammanträffanden som är ett av tidens tecken, utarbetade den västeuropeiska marxistiska

36 *QC*, band II, s 973. *QC*, band III, s 1636; *SPN*, s 80 fotnot.

37 *QC*, band II, s 802; *SPN*, s 239. Ibland har man trott att detta stycke syftar på den fascistiska och inte den kommunistiska rörelsen. En noggrann studie av det verkar utesluta denna hypotes. De ”enorma uppoffringar” som ”massorna” gör är en omiskännlig syftning på arbetarklassen. På samma sätt skulle Gramsci aldrig ha betraktat fascismen som definitivt segerrik i Italien – som den inom ramen för detta stycke skulle ha blivit vid ett maktövertagande. Överhuvudtaget ska betoningen av en ultracentraliserad makt och disciplin här troligen knytas till det (annars gåtfulla) kravet i den centrala texten om öst och väst att en proletär Foch skulle ha ett ”enhetligt befäl”. (*Den moderne Fursten*, på marxistarkiv.se, s 42.)

tänkare vars öde låg närmast Gramscis samma teori i sitt mycket annorlunda arbete. Precis som Gramsci var Walter Benjamin ett av fascismens offer, och han uttryckte sin politiska pessimism i parollen om en *Ermattungstaktik* – för vilken hans vän Brecht, utan att känna till den tidigare historien, uppmärksammade honom vid hans död.³⁸ Det poetiska tonläget hos Benjamins uppfattning säger oss något om det vetenskapliga tillståndet hos Gramscis formulering. Den skuld som alla nutida marxister har till Gramsci går bara att bedöma på ett riktigt sätt om hans skrifter betraktas med den verkliga kritikens allvar. Gramsci gick vilse i anteckningsböckernas labyrint. Tvärt emot hans avsikt går det att dra formella slutsatser som leder bort från den revolutionära socialismen.

Är det nödvändigt att tillägga att Gramsci själv var beviset mot all sorts reformism? De parlamentaristiska slutsatserna av Kautskys strategiska teori var honom helt främmande: hans arbete på andra ställen är översållat av bedyranden om det absoluta behovet av ett revolutionärt störtande av den kapitalistiska staten. Vi behöver inte ens titta tillbaka på hans oräkneliga uttalanden innan fängelset och censuren. I det dokument som kan betraktas som Gramscis faktiska politiska testamente, hans sista direkta råd till den italienska arbetarklassens kämpar som återgavs i Athos Lisa-rapporten, där han i trots mot Tredje periodens läror vidhöll behovet av folkliga mellanliggande mål under kampen mot fascismen – framförallt en konstituerande församling – lämnade han inte heller något tvivel om sitt engagemang i slutmålen, som Marx och Lenin skulle ha tänkt om dem: ”Det våldsamma erövrandet av makten gör det nödvändigt att skapa en organisation av militär typ, som på ett genomgripande sätt har inympats i alla delar av den borgerliga statsapparaten och i kampens avgörande ögonblick är förmögen att skada och utdela hårda slag mot den.”³⁹

Gramsci inte bara bedyrade behovet av en proletär revolution i klassiska termer, många har gjort det i ord efter honom. Han kämpade också och led långvariga plågor för det. Inte bara hans arbete utan även hans liv är obegripligt utan denna livsuppgift. Gramsci var själv bara alltför medveten om villkoren för sin kamp mot sjukdom, isolering och död. De centrala styckena i hans anteckningsböcker om skillnaden mellan öst och väst är alla stöpta i form av en enda lång militär liknelse: ”artilleri”, ”skyttegravar”, ”befäl”, ”manöver” och ”ställning”. Samme man varnar oss kortfattat för att läsa hans egna ord lättvindigt. ”När jag säger allt detta ska vi komma ihåg det övergripande kriteriet, att jämförelser mellan militär konst och politik alltid ska tas med en nypa salt – med andra ord som hjälpmedel till tänkandet eller ord i en *reductio ad absurdum*.”⁴⁰

Trotsky och ”manöverkriget”

Villkoren för Gramscis författande i fängelset gav upphov till en icke enhetlig, splittrad teori, som i grunden tillät motsägelser och oförenligheter. Inget visar det tydligare än de hänvisningar till Trotsky som finns i de centrala texter som diskuterats i denna studie. Ty i dem är begreppet ”permanent revolution” gång på gång den formella måltavlan för Gramscis kritik, som ett påstått uttryck

38 ”*Ermattungstaktik war 's, was dir behagte*” (”Utmattningstaktik var vad du tyckte om”): ”An Walter Benjamin”, i Bertolt Brecht, *Gesammelte Werke*, band x, Frankfurt 1967, s 828. Brecht hade inga illusioner om de praktiska resultaten av sin väns perspektiv: ”*Der Feind, der dich von deinem Büchern jagte/Lässt sich von unsereinem nicht ermatten*” (”Den fiende som driver bort dig från dina böcker/Kommer inte att utmattas av sådana som oss”).

39 För texten i Athos Lisa-rapporten, se *Rinascita*, 12 december 1964, s 17-21. I den diskuterar Gramsci den framtida italienska revolutionens militära problem med en anmärkningsvärd teknisk och organisatorisk precision.

40 *QC*, band I, s 120; *SPN*, s 231.

för ett ”manöverkrig”. Ändå var det ju Trotskij som tillsammans med Lenin ledde angreppet mot den allmänna teorin om ”revolutionär offensiv” vid Kominterns tredje kongress. Det var Trotskij, återigen tillsammans med Lenin, som var huvudarkitekt bakom den enhetsfront som Gramsci likställde med sitt ”ställningskrig”. Slutligen var det Trotskij, och inte Lenin, som skrev det dokument som var den klassiska texten om enhetsfronten på 1920-talet.⁴¹ Här är Gramscis förvirring praktiskt taget total. Det politiska beviset på det skulle komma att bli mycket konkret. Ty under Tredje periodens höjdpunkt 1932 utvecklade Gramsci i fängelset Turi di Bari och Trotskij på ön Prinkipo faktiskt identiska ståndpunkter om den politiska situationen i Italien, som var raka motsatsen till PCI:s och Kominterns officiella linje. Både fången och den landsflyktige uppmanade till en arbetarklassens enhetsfront inklusive med de socialdemokratiska partierna för att göra motstånd mot fascismen, och ett övergångsperspektiv inklusive möjligheten att återupprätta den borgerliga demokratin i Italien efter fascismens fall.⁴² Givetvis var ingen av dem medveten om den andra vid denna sammanstrålning under dåtidens politiska natt.

Det finns ytterligare en ironi i Gramscis förvirring, till och med utöver detta. Ty i själva verket var det framförallt Trotskij som gav arbetarrörelsen, i både öst och väst, en vetenskaplig kritik av både teorierna om ”manöverkrig” och ”ställningskrig”, på det område de verkligen tillhörde – den egentliga militärstrategins område. För de politiska läror som uppstod inom den revolutionära rörelsen i Centraleuropa 1920-1921 hade en exakt militär motsvarighet i Ryssland. Där spelades Lukács’ och Thalheimers roll av Frunze och Tuchatjevskij. Under den stora militärdiskussionen i Sovjetunionen efter inbördeskriget hade Frunze, Tuchatjevskij, Gusev och andra hävdad att den revolutionära krigföringens innersta väsen var ständiga angrepp, eller manöverkrig. Tuchatjevskij förkunnade: ”Under vårt krig behöver vi inte alls några strategiska reserver, vars användbarhet alltid varit tveksam. Nu finns det bara en fråga: hur man ska använda sitt antal för att ge slaget största möjliga kraft. Det finns ett svar: släpp loss alla trupper under angreppet, och behåll inte en enda bajonett i reserv.”⁴³ Frunze påstod att lärdomarna från inbördeskriget visade att offensivens företrädare för en revolutionär strategi sammanföll med själva proletariats samhällseliga karaktär: ”Röda arméns taktik var och kommer att vara fylld av aktivitet i en anda av djärva och energiskt genomförda offensiva operationer. Detta utgår från arbetar- och bondearméns klasskaraktär och sammanfaller samtidigt med den militära konstens behov.”⁴⁴ Ställningskrig, som kännetecknade Första världskriget och borgarklassen, var hädanefter otidsenliga. ”Manöver är det enda sättet att säkerställa segern”, skrev Tuchatjevskij.⁴⁵

Som vi har sett kämpade Trotskij beslutsamt mot ”offensivteorin” som strategi inom Komintern. Han genomförde nu en samtidig kamp mot den som militär lära i Röda armén. I ett svar till Frunze och andra gjorde Trotskij själv uttryckligen jämförelsen: ”Tyvärr finns det inte så få *offensiva dum-bommar* bland våra nytillkomna förnyare, som under militärdoktrinen fana försöker införa samma

41 Trotskij, *Om enhetsfronten*, på marxistarkiv.se.

42 För Gramscis uppfattningar, se Paolo Spriano, *Storia del Partito Comunista Italiano*, band 11, Turin 1969, s 262-274. Trotskijs analyser av situationen i Italien finns i *Writings of Leon Trotsky 1929*, New York 1975; *1930*, New York 1975; och *1930-1931*, New York 1973. De finns samlade och avhandlas i Silverio Corvisieri, *Trotsky e il Comunismo Italiano*, Rom 1969, s 326-335.

43 *Voina Klassov*, Moskva 1921, s 55.

44 Tesser till SUKP:s elfte kongress.

45 *Voina Klassov*, s 105.

ensidiga 'vänstertendenser' i vår militär som fick sin höjdpunkt under kommunisternas tredje kongress i form av teorin om en offensiv: *eftersom* (!) vi lever i en revolutionär epok, måste kommunistpartiet *därför* (!) genomföra en offensiv politik. Att översätta 'vänsterismens' språk till militärdoktrinen språk innebär att mångdubbla misstaget.⁴⁶

Trotskij bekämpade dessa uppfattningar och avslöjade villfarelsen att generalisera erfarenheterna från inbördeskriget, där båda sidor (inte bara Röda armén) på grund av landets underutvecklade samhällsorganisation och militära teknik främst hade använt manöverkrig. "Låt mig påpeka att vi inte uppfann principen om manövrer. Våra fiender använde den också ofta, på grund av det faktum att ett relativt litet antal trupper grupperades ut över enorma avstånd och på grund av urusla kommunikationsmedel."⁴⁷ Men framförallt kritiserade Trotskij gång på gång varje strategisk teori som gjorde antingen manöver- eller ställningskrig till en oföränderlig eller absolut princip. *Alla* krig skulle *kombinera* ställning och manöver, och varje strategi som på ett ensidigt sätt uteslöt den ena eller den andra var självmord. "Det går att med säkerhet säga, att det till och med i vår supermanövrerande strategi under inbördeskriget fanns ett element av ställning, och i vissa fall spelade det en viktig roll."⁴⁸ Därför, avslutade Trotskij: "Försvar och anfall kommer med som varierande moment i striderna ... Utan offensiv går det inte att segra. Men segern uppnås av den som angriper när det är nödvändigt att angripa och inte av den som angriper *först*."⁴⁹ Med andra ord hade ställningskrig och manöverkrig ett med nödvändighet kompletterande förhållande i varje militärstrategi. Att avfärda någon av dem var att inbjuda till nederlag och kapitulation.

Efter att ha avfärdat felaktiga jämförelser eller prognoser både i Röda armén och Komintern gick Trotskij vidare och gjorde förutsägelsen, att under en *verklig militär konflikt* mellan klasser – med andra ord ett *verkligt och inte bildligt inbördeskrig* – skulle det med all sannolikhet bli mer ställningskrig i väst än det hade varit i öst. Alla interna krig var naturligtvis mer manövrerande på grund av den splittring de orsakade inom staten och nationen, i jämförelse med yttre krig mellan länder. I detta avseende "kännetecknar [manövrerande inte] en revolutionär armé utan inbördeskriget som sådant."⁵⁰ Men västs ekonomiska och sociala strukturers historiskt mer komplicerade karaktär skulle ge de framtida inbördeskrigen där mer ställningskaraktär än i Ryssland. "I de högt utvecklade länderna med sina enorma tätorter, sina på förhand förberedda vitgardister, kan – och kommer otvivelaktigt i många fall – inbördeskriget att anta en mycket mindre rörlig, en betydligt mer sammanträngd, karaktär, det vill säga en karaktär som närmar sig ett ställningskrig."⁵¹ Under de sista, försvinnande ögonblicken av Gramscis liv hemsöktes Europa av just en sådan konflikt. Det spanska inbördeskriget skulle på ett anmärkningsvärt sätt bekräfta Trotskijs bedömning. Slaget om republiken utkämpades vid Manzaneras och Ebro och visade sig bli ett långt och plågsamt ställningskrig – som till slut förlorades på grund av att arbetarklassen aldrig lyckades återta det initiativ till manöv-

46 Trotskij, *Militärdoktrin eller pseudomilitärt principrytteri*, på marxistarkiv.se, s 10.

47 Trotskij, *Military Writings*, New York 1969, s 25.

48 *Ibid*, s 85.

49 *Ibid*, s 65, 88.

50 Trotskij, *Militärdoktrin eller pseudomilitärt principrytteri*, på marxistarkiv.se, s 14.

51 Trotskij, *Military Writings*, New York 1969, s 84-85. Trotskij var noggrann med att genast fortsätta med att säga att det inte betydde att den militära kampen mellan klasserna i väst någonsin kunde beskrivas som ett rent "ställningskrig". Ty: "Allmänt talat kan det inte ens vara tal om någon sorts absolut ställningskrig, och ännu mer under ett inbördeskrig. Här är det frågan om det ömsesidiga förhållandet mellan element av manövrerande och ställningskrig." (Sid 85).

rerande som var avgörande för att segra. Förutseendet och nyanserna i Trotskijs analys skulle på ett slående sätt bekräftas i Spanien. Orsaken var att den var så relevant för sitt ämne. Det var en teknisk och inte en bildlig teori om krig.

Trotskijs militära pricksäkerhet var resultatet av hans enastående erfarenheter under det ryska inbördeskriget, och gav inte nödvändigtvis en motsvarande fördel för hans politiska strategi. Hans kunskaper om Tyskland, England och Frankrike var i själva verket större än Gramscis. Hans skrifter om Västeuropas tre största samhällsbildningar under mellankrigsperioden är på motsvarande sätt överlägsna de i anteckningsböckerna från fängelset. Hans texter om det nazistiska Tyskland innehåller faktiskt den klassiska marxismens enda utvecklade teori om en modern kapitalistisk stat. Men även om Trotskijs historiska sakkunskap om kapitalismens speciella samhällspolitiska strukturer i de viktigaste länderna i Västeuropa på sin tid inte hade någon like, så ställde han aldrig med samma iver och skärpa som Gramsci frågan om en annorlunda strategi för att göra en socialistisk revolution i dem, som inte var planerad på samma sätt som den i Ryssland. I detta avgörande avseende var hans frågor mindre tankeväckande.

Slutsatser

Som vi har sett var inte Gramscis svar på sina frågor någon lösning på dem. Men idag kan lärdomarna från debatten mellan Kautsky och Luxemburg, skillnaden mellan Lukács och Gramsci, åtminstone ge två enkla och konkreta teser. Att i huvudsak forma den proletära strategin i kapitalismens centrala länder som ett manöverkrig är att glömma bort den borgerliga statens enhet och effektivitet och ställa arbetarklassen mot den i en rad dödligt farliga äventyr. Att forma den proletära strategin som huvudsakligen ett ställningskrig är att glömma bort de revolutionära situationernas med nödvändighet plötsliga och omvälvande karaktär, som genom dessa samhällsbildningars natur aldrig kan stabiliseras särskilt länge och därför behöver största möjliga snabbhet och rörlighet under angreppet om man inte ska missa möjligheten att erövra makten. Som Marx och Engels alltid betonade är upproret beroende av förmågan att vara djärv.

I Gramscis fall hängde otillräckligheten i formuleringen ”ställningskrig” helt klart ihop med oklarheterna i hans analys av borgarklassens klassmakt. Vi ska komma ihåg att Gramsci likställde ”ställningskrig” med ”civil hegemoni”. Precis som hans användning av hegemoni ofta tenderade att antyda att den kapitalistiska maktstrukturen i väst huvudsakligen vilade på kultur och samtycke, så tenderade således också tanken på ett ställningskrig att antyda att det marxistiska partiets revolutionära arbete i huvudsak handlade om att omvända arbetarklassen ideologiskt – därav följde dess identifiering med enhetsfronten, vars mål var att vinna en majoritet av proletariatet i väst till Tredje internationalen. I båda fallen har våldets roll – den borgerliga statens förtryck, arbetarklassens uppror – en benägenhet att falla bort. Svagheten hos Gramscis strategi står i proportion till svagheten i hans sociologi.

Vad har dessa gamla diskussioner om den marxistiska strategin för relevans idag? Varje verklig diskussion av dagens problem skulle omfatta många frågor som inte har antytts här. Dessa oundvikliga restriktioner avgörs av de gränser som en språkvetenskaplig analys har. Så centrala tvistefrågor som det inbördes förhållandet mellan ekonomiska och politiska strider i arbetarrörelsen, arbetarklas-

sens allianser i tidigare bondedominerade samhällen, de nutida kapitalistiska krisernas karaktär, de möjliga utlösande orsakerna till och formerna för dubbelmakt, utvecklingen av mer avancerade institutioner för proletär demokrati – mer omfattande och friare än alla tidigare föregångare – har samtliga utelämnats här. Men att tänka igenom den borgerliga statens strukturer och de strategier som arbetarklassen behöver för att störta dem utan att ta hänsyn till dem kan leda till en oansvarig generalisering – om man inte alltid kommer ihåg dessa nödvändiga andra delar i varje marxistisk teori om den socialistiska revolutionen i väst. Om vi går med på denna begränsning, vad går det då att dra för slutsatser av det arv som har rekonstruerats i denna artikel? Här finns det bara plats och anledning till två kommentarer, som strikt begränsar sig till ämnena i denna debatt. Den marxistiska teorins logik visar att det ligger i den borgerliga statens natur, att under varje slutgiltig strid obönhörligen ersätter den parlamentariska representationens ideologiska apparater med förtryckets väpnade apparat, så att den åter intar en dominerande ställning i den kapitalistiska maktstrukturen. Denna förtryckande statsapparat är det yttersta hindret mot en arbetarrevolution och kan bara knäckas genom att man föregriper den med mottvång. På 1800-talet utgjorde barrikader den traditionella symbolen för det sistnämnda. Men redan för länge sedan påpekade Lenin att dessa befästningar ofta hade en moralisk snarare än militär funktion: deras syfte var klassiskt lika mycket ett sätt att fraternisera med soldaterna som att utgöra ett vapen mot dem. Ty under varje revolution är, med Lenins ord, den proletära förtruppens uppgift inte bara att kämpa *mot* trupperna utan också *för* trupperna. Han betonade att det inte bara betyder att övertala dem verbalt att ansluta sig till proletarietets läger, utan också en ”fysisk kamp” av massorna att vinna över dem till revolutionens sida.⁵²

Ett uppror kommer bara att lyckas om statens förtrycksapparat själv splittras eller faller samman – som den gjorde i Ryssland, Kina och Kuba. De ömsesidiga ”överenskommelser” som håller ihop förtryckarstyrkorna måste med andra ord brytas. De imperialistiska arméerna i Västeuropa, Nordamerika och Japan består idag vanligtvis av värnpliktiga och rekryter från de utsugna klasserna som har möjligheten att kunna förlama kontrarevolutionära mobiliseringar under en allmän kris. Ett centralt mål för proletarietets politiska kamp är således alltid att med hjälp av konkret klassdjävhet och kamp agera mot de som har värvats, för att knäcka den statliga förtrycksapparatens enhet. Med andra ord är ett proletärt uppror alltid en *politisk* operation vars grundläggande mål inte är att tillfoga fienden förluster utan att ena *alla* utsugna massor, vare sig de har uniform eller inte, kvinnor såväl som män, för att skapa en ny folklig makt. Men det är också med nödvändighet en militär operation. Ty oavsett hur framgångsrik arbetarklassen är i fråga om att splittra statens tvångsapparat (armén eller polisen), och skilja av stora delar av den och vinna över dem till revolutionens sak, så återstår det alltid en opåverkbar kärna av kontrarevolutionära styrkor, specialtränade och härdade i sina repressiva funktioner, och som inte kan omvändas utan bara besegras. Garnisonen i Petrograd gick över till den Militärrevolutionära kommittén: junkrarna och kosackerna i Vinterpalatset gjorde fortfarande motstånd. Infanteriet och artilleriet kanske samlades till socialismens sak i Portugal:

---

52 ”Det är självklart, att det inte ens kan bli fråga om någon allvarlig kamp, om revolutionen inte blivit en massrörelse och inte omfattar också trupperna. Det är självklart, att det är nödvändigt att arbeta bland trupperna. Men man får inte föreställa sig truppernas övergång som något slags enkel engångshandling, vilken skulle vara resultatet av å ena sidan övertygelsekraft och å andra sidan medvetenhet. Moskvaupproret visar oss åskådligt hur schablonmässig och dödfödd en sådan åsikt är. Truppernas vacklan, som under varje verklig folkrörelse är oundviklig, leder i praktiken till en verklig kamp om trupperna, när den revolutionära kampen skärps” Lenin, *Moskvaupprorets lärdomar*, på marxistarkiv.se, s 2.

kommandosoldaterna och flygvapnet var fortfarande intakta för att kväsa den.

När de inhemska förtryckarinstitutionerna faller sönder alltför snabbt eller drastiskt, kommer utifrån kommande interventioner av starkare utländska militärapparater, kontrollerade av mäktigare borgerliga stater, att användas – tvångets ”utländska valuta” till vilket det lokala kapitalet tar sin tillflykt när dess egna reserver har minskat alltför mycket. Exemplet, från Ryssland till Spanien, från Kuba till Vietnam, är allmänt kända. De två sidorna – inhemsk och internationell – av fiendens väpnade apparat är en konstant del hos varje revolution. Trotskij fångade det exakt: ”Arbetarna måste först använda alla metoder för att vinna över soldaterna på folkets sida med hjälp av förberedande agitation, men arbetarklassen måste också förutse att regeringen alltid kommer att ha kvar ett tillräckligt antal tillförlitliga eller halvt tillförlitliga soldater som de kan kalla in för att slå ner upproret. Och följaktligen kommer frågan till sist att avgöras genom väpnade sammanstötningar...”.⁵³ Att den kapitalistiska staten i grund och botten bestäms av tvång stämmer således även för själva tvångsapparaten. Under en revolutionär kris kan ideologisk och politisk kamp undergräva den borgerliga militärapparaten, genom att med samförstånd erövra de personer som har värvats till den. Men den hårda kärnan av kontrarevolutionära yrkesenheter – marinkårssoldater, fallskärmsjägare, kravallpoliser eller paramilitära gendarmer – kan bara sopas åt sidan med hjälp av massornas våldsamma angrepp. Från början till slut återspeglas och tillbakavisas den kapitalistiska statens lagar i den socialistiska revolutionens föreskrifter.

En sådan revolution kommer bara att uppstå i väst när massorna har fått erfarenheter av proletär demokrati som är påtaglig överlägsna den borgerliga demokratin. Det enda sättet att säkerställa socialismens seger i dessa samhällen är genom att den odiskutabelt representerar mer, inte mindre, frihet för befolkningens överväldigande majoritet. Det är de outnyttjade reserver av folklig energi som varje införande av verklig arbetardemokrati därmed skulle frigöra, som kommer att tillhandahålla den explosiva kraft som kan göra sluta på kapitalets makt. Ty först måste en ny, icke privilegierad frihet uppvisas innan den gamla samhällsordningen upphävs strukturellt genom att staten erövrar. Namnet på denna nödvändiga överlappning är dubbelmakt. Hur den uppstår – med eller utan en arbetarregering vid makten – utgör det avgörande mellanliggande problemet för varje socialistisk revolution. Men för tillfället är arbetarrörelsen i de flesta länderna i väst en bra bit från denna tröskel. Sannolikt omfattar majoriteten av den utsugna befolkningen i varje större kapitalistisk samhällsbildning idag på ett eller annat sätt en reformistisk eller kapitalistisk ideologi. Det är här det mest beständiga ledmötivet i Gramscis anteckningsböcker får sin betydelse. Ty den uppgift som enhetsfronten var utformad för att genomföra är inte löst ännu 50 år senare. Det återstår fortfarande att vinna den stora majoriteten av massorna i Nordamerika, Västeuropa och Japan till den revolutionära socialismen. Därmed har enhetsfrontens centrala problematik – Lenins sista strategiska råd till arbetarrörelsen i väst, Gramscis främsta intresse i fångelset – kvar hela sin giltighet idag. Den har aldrig *överträffats* historiskt. Det oavvisliga behovet kvarstår att erövra arbetarklassen innan det kan bli tal om att erövra makten. Medlen för att klara av denna erövring – inte av statens institutioner utan av arbetarnas övertygelser, även om det till sist inte kommer att vara någon skillnad mellan dem – står högst upp på dagordningen för varje verklig socialistisk strategi idag.

De internationella diskussioner om dessa tvistefrågor som enade och splittrade Luxemburg, Lenin,

53 Trotskij, *Vart går Storbritannien, del 1*, på marxistarkiv.se, s 42.

Lukács, Gramsci, Bordiga eller Trotskij utgör den europeiska arbetarrörelsens sista stora strategiska debatt. Sedan dess har det inte skett någon särskilt stor teoretisk utveckling av den revolutionära strategins problem i kapitalismens viktigaste länder, som fått någon direkt kontakt med massorna. Den strukturella skilsmässan mellan den ursprungliga marxistiska teorin och arbetarklassens främsta organisationer i Europa har fortfarande inte lösts historiskt. Maj-junirevolten i Frankrike, upproret i Portugal, den annalkande upplösningen i Spanien, förebådar ett slut på denna långa skilsmässa, men det har ännu inte uppnåtts. De klassiska debatterna utgör därför i många avseenden de mest avancerade referenspunkter vi har idag. Det är således inte bara kuriosum att erinra om de strategiska sammandrabbningar som ägde rum för 4 eller 5 decennier sedan. Att återigen tillägna oss dem är tvärtom ett steg mot en marxistisk diskussion som har en – med nödvändighet blygsam – förhoppning om att anta en ”första form” av en korrekt teori idag. Régis Debray har i ett berömt stycke talat om den ständiga svårigheten att vara samtida med det nuvarande. I åtminstone Europa återstår ännu att vara tillräckligt samtida med vårt förflutna.

Bilaga: Athos Lisas rapport

Inledande not

På hösten 1930 höll Gramsci en serie tal på fängelsegården i Turi nära Bari där han satt fängslad, och i dessa tal uttryckte han sina politiska teorier direkt till sina medfångar utan att behöva ta till försiktiga chiffer och hänsyftningar som i anteckningsböckerna, som han skrev bevakad av censorerna. Att det han sa finns dokumenterat beror på en av hans åhörare, som vid den tiden var starkt oenig med honom. Athos Lisa var nästan exakt samtida med Gramsci – han var född 1890, Gramsci några månader senare – och var järnvägsarbetare från Pisa. Var ursprungligen socialist men efter att ha flytt från polisen till Frankrike 1924 anslöt han sig till kommunistpartiet, återvände till Italien och arbetade underjordiskt fram till sin arrestering i slutet av 1926. Han dömdes till nio års fängelse, och efter att ha tillbringat två av dessa i sträng isolering på öarna Santo Stefano och Pianosa förflyttades han till Turi några veckor efter att Gramsci hade börjat hålla sina föreläsningar, och blev kvar där till hösten 1931, då han avfördes till ett annat fängelse i Lazio och återvände till Turi ett år senare. I oktober 1932 fick han amnesti, och efter sin frigivning tog han sig till Paris, där PCI:s ledning i landsflykt befann sig.

I februari 1933 skrev han en rapport till ledningen om den fängslade Gramscis politiska uppfattningar, för vilket Togliatti tackade honom och sa till honom att aldrig tala med någon om det. I Frankrike arbetade han i Röda hjälpen, en kommunistisk organisation för stöd till politiska fångar, och genomförde hjälparbete för offren i spanska inbördeskriget, innan han under Andra världskriget anslöt sig till motståndsrörelsen i Alpes Maritimes. Efter befrielsen hjälpte han CGT att trycka en tidning för de italienska arbetarna i Frankrike. Vid Kalla krigets höjdpunkt 1951 utvisades han från Frankrike, och återvände till Pisa när han var strax över 60. Som disciplinerad medlem nämnde han aldrig rapportens existens för någon, och hade ingen aning om vad som hade hänt med den.

Ett decennium senare dog Togliatti i Jalta, Den 25 augusti 1964 följde en jättelik procession hans kista i Rom. Inom några månader, den 12 december 1964, publicerades Athos Lisas rapport i PCI:s veckotidning *Rinascita*, 30 år efter att den hade skrivits. Dess författare förblev tyst, och dog strax efteråt i april 1965. En tid efter hans död hittade hans änka manuskriptet till hans memoarer som han hade stoppat undan mellan sidorna i en uppslagsbok, och som han aldrig hade talat med henne om. Han måste ha sammanställt dem under sina sista månader i livet, eftersom de innehöll texten till hans rapport från 1933 – han hade inte kvar något exemplar av rapporten eftersom han hade överlämnat den till Togliatti – och en not som förklarade varför han utelämnade de inledande meningar som återgavs i *Rinascita*. 1973 redigerades memoarerna slutligen och gavs ut av den siste överlevande av de kommunistledare som hade fötts på 1890-talet, den kätterske Umberto Terracini.¹ Texten som återges nedan är bokens femte kapitel, som innehåller Athos Lisas rapport om Gramscis föreläsningar i fängelset och hans beskrivning av vad som följde på dem under vars och ens omständigheter i Turi di Bari.

¹ Athos Lisa, *Memoire. Dall'ergastolo di Santo Stefano alla Casa penale di Turi di Bari*, Milano 1973, med ett förord av Terracini.

Athos Lisas rapport hemlighölls när den skrevs, avslöjades först efter att den ledare som hade sett till att den förblev hemlig hade dött, och är än idag explosiv. Orsaken till varför Togliatti dolde den 1933 var vad Gramsci kallade sin ”käftsmäll” mot partiets officiella linje: hans krav på en konstituerande församling för att samla alla antifascistiska styrkor i Italien, som ett övergångsmål på vägen fram mot en socialistisk revolution som kommunistpartiet ännu inte hade tillräckligt stöd för att sikta på direkt – och det vid en tidpunkt då PCI:s ledning propagerade för Kominterns tredje period-villfarelser att revolutionen stod runt hörnet och att den enda kraften mot fascismen var partiet självt. Efter 1935 ändrade sig Komintern till folkfrontsstrategin, men i och med att den gjorde det utan anspelningar på den tidigare sekteristiska linjen, än mindre självkritik för den, måste Lisas rapport ändå tystas ner som fällande bevis på tidigare misstag och det öde som Togliatti hade dömt Gramscis förkastande av den till.

Men inom ett decennium efter att den hade publicerats efter Togliattis död blev rapporten generande för PCI, inte längre som en ”högeravvikelse” från partilinjen, utan som ett alltför pinsamt bevis på hur långt till ”vänster” Gramscis politik låg från partiets. Nu förkunnade partiet en fredlig, parlamentarisk väg till en bättre framtid – alltmer diffust definierad lämnade socialismen endast plats för tal om en mer ”avancerad demokrati” som inte gick att skilja från det traditionella socialdemokratiska språkbruket – och hade därmed lika stor orsak att dölja rapporten, eftersom den gjorde det uppenbart att Gramsci var fullt övertygad om ett våldsamt störtande av den kapitalistiska staten, framförde den sorts militära organisation som partiet måste skapa för detta syfte, och behandlade hegemoni i det klassiska leninistiska accepterandet av begreppet som uppgiften att vinna bönderna och småbourgeoisien som allierade till arbetarklassen under dess kamp för att sopa undan borgarklassen. I den motsatta ”historiska kompromiss” som PCI försökte uppnå med DC, den italienska borgarklassens ledande parti, var sådana begrepp en styggelse för dess nyligen genomförda förvandling. Athos Lisas rapport måste antingen ignoreras som om den aldrig hade existerat, eller utsättas för skämtsamma kommentarer, framställa det som att den – om den lästes på rätt sätt – faktiskt förekom partiets nuvarande linje, eller slutligen presentera den som ett arbete av en korkad, tveksamt tillförlitlig partimedlem, vars primitiva förståelse av Gramscis teorier också delvis var ett resultat av Gramscis behov att förenkla dem till sina medfångars låga intellektuella nivå.²

I denna uppstädning av det förflutna är till synes den enda tanke i Athos Lisas rapport som har överlevt utrensningen det som ursprungligen gjorde den alltför kontroversiell att hantera i Paris. 1933 hade Gramsci krävt en konstituerande församling, och 1946 bildades vederbörligen en sådan församling som skrev den italienska konstitution som dagens efterträdare till PCI, Matteo Renzi Demokratiska parti, har försökt – men misslyckats – att skära ner som alltför radikal. Men, kan man fråga sig, är det inte ett viktigare faktum att Gramscis bästa politiska tanke styrktes av historien i och med att det efter kriget skapades en italiensk demokrati där hans parti var en mycket viktig grundare? Verkligheten är bittrare. Som Gramsci förklarade för de andra i fängelset såg han inte bara en konstituerande församling som mellanstation på vägen till en destination som låg långt ifrån allt som partiet tänkte sig efter kriget. Han förutsatte också att alla de som var komprometterade av fascismen skulle uteslutas från vallistorna. Inget som ens liknade detta ägde rum och det gjordes

2 Illustreras av Gianni Francioni, *L'officina gramsciana*, flera ställen; Angelo Rossi, *Gramsci da eretico a icona*, s 95-115; respektive Giuseppe Vacca, *Vita e pensieri di Antonio Gramsci*, s 120-122;

ingen som helst verklig utrensning av fascistiska tjänstemän i den italienska statsapparaten efter 1945, då Togliatti var justitieminister, och praktiskt taget varenda prefekt, för att inte tala om underordnade, som hade tjänstgjort under Mussolini blev kvar. Bland dessa ämbetsmän fanns den mycket militäre domaren, Enrico Macis, som hade skickat Gramsci till sitt martyrskap i fängelset. Macis befordrades för sin tjänst till regimen att ha iscensatt rättegången mot Gramsci och många andra kommunister, och gick vidare till militära plikter under Mussolinis erövring av Etiopien och därefter det fascistiska övertagandet av Slovenien, som annekterades till Italien under kriget. Där ledde han deporteringar och förtryck som förvärvade honom stora lovord från generalerna som ledde den italienska ockupationen, och efter 1945 till krav från Slovenien att han skulle utelämnas som krigsbrottsling. I Italien kröktes inte ett hår på hans huvud efter kriget. Han anmodades till och med att hjälpa till att organisera en antifascistisk utställning i Milano, och levde resten av sitt liv fram till 1973 i fullständig stillhet.³ Inte vid något tillfälle lyfte PCI ett finger för att avslöja honom eller ställa honom inför rätta. All läsa Lisas skildring av vad Gramsci fick utstå i händerna på denna figur är en påminnelse om vad hans parti föredrog att glömma.

Minnen, av Athos Lisa

När antalet politiska fångar i Turi di Bari ökade blev vår önskan om en utvärdering av situationen i Italien och partiets linje under den alltmer överhängande, också på grund av att de nya som anlät till fängelset hade med sig motsägelsefulla nyheter om dem. Först verkade inte Gramsci så ivrig att uttrycka sig, inte därför att han saknade klara tankar om ämnet utan på grund av de objektiva svårigheterna att föra ett så komplicerat ämne på tal inför en så stor publik som vår i ett fängelse. Att göra det hade krävt många timmar. Gramsci var rädd för att det kunde dra till sig fängelsemyndigheternas uppmärksamhet och ge dem en ursäkt för restriktiva åtgärder som skulle påverka alla. Men efter att ha tänkt ut vissa skyddsåtgärder för att undvika att oroa dem, beslutade sig Gramsci till sist för att ta itu med ämnet som intresserade honom så mycket. Under ungefär två veckor talade Gramsci under vår tid på fängelsegården varje morgon om Italiens politiska och ekonomiska situation, styrkeförhållandena och den internationella konjunkturen, med en sådan skärpa och ett sådant djup att det överraskade till och med de som hade hört honom tala innan han arresterades.

När Gramsci inledde sin rapport om den italienska och internationella situationen varnade han oss för att det han skulle berätta för oss skulle vara en sorts ”käftsmäll”, eftersom han skulle tala om den ”konstituerande församlingen”.⁴ Vid den tiden fick jag intryck av att hans ojämna formulering och schematiska behandling av detta ämne, skilt från en rad frågor som jag upplevde att det inte gick att bortse från utan att förvandla ett i grunden politiskt problem till en akademisk diskussion, var ett tillfälligt utbrott som han kastade ur sig för att liva upp våra dagliga diskussioner. Senare insåg jag att Gramsci hade planerat sin ”käftsmäll” helt avsiktligt, och grep sig an många politiska

3 Förtjänsten att till slut ha dragit fram denna historia i ljuset tillhör Ruggero Giacomini, vars utmärkta studie *Il giudice e il prigionero*, Rom 2014, innehåller den mest fullständiga och bästa redogörelsen, från olika vittnen, för Gramscis år och uppfattningar i fängelset. För hans fasta föresats att fascister skulle strykas från vallistorna till en konstituerande församling, se vittnesmålet från Ercole Piacentini i Cesare Bernani, *Gramsci, gli intellettuali e la cultura proletaria*, Milano 2007.

4 Lisas rapport följer, efter att vi utelämnat ett antal inledande meningar här, där han anmärkte att han skrev från minnet två år efter händelsen, så han kunde inte garantera att han erinrade sig varenda argument i Gramscis komplicerade tänkande, men hade givit en så riktig och objektiv redogörelse för den som det stod i hans makt.

problem både före och efter att han utdelade den i samma anda, med samma logik, i samma syfte. Han berättade i själva verket för oss att han hade tänkt på frågan om konstituerande församlingen intensivt och länge, och han tillskrev den mycket stor politisk betydelse eftersom den enligt hans uppfattning avgjorde vilken taktik partiet borde följa.

Den opposition han uttryckte i denna fråga föregicks av två tal om ”de intellektuella och partiet” och ”den militära frågan och partiet”, vars grundläggande tankar jag ska försöka rapportera eftersom det tycks mig som om de är nära förknippade med hans syn på den konstituerande församlingen, eller i alla fall gjorde det möjligt för mig att förstå hans tankegång. I det första talet hävdade Gramsci att intellektuella är helt nödvändiga för proletariatet, både under historiska perioder när det är en klass i sig och under de perioder då det är en klass för sig. Utan intellektuella kan proletariatet varken komma till makten eller utveckla sin makt efter att ha erövrat den. Men vilka ska anses vara intellektuella, och på vilka bland dem ska partiet rikta in sitt arbete? Arbetarklassens intellektuella, sa Gramsci, är de delar som utgör proletariatets förtrupp: partiet. Som stöd för denna tanke gjorde Gramsci en jämförelse mellan partiet och vissa delar av den borgerliga statens organisation, och tog dess fabriker och militärtjänst som exempel. I båda dessa rubricerade han de som utförde en funktion utöver det rena genomförandet av fysiska uppgifter som intellektuella eller halv-intellektuella. I fabriken betraktade han alla som hade ansvar för att praktiskt genomföra de allmänna planer som lagts fram av företagets ägare eller styrelse som intellektuella – till exempel ingenjörer eller ledare. Till halv-intellektuella räknade han de som hade ansvar för att tekniskt eller administrativt övervaka arbetarna, till exempel överintendenter, förmän, gruppleddare, kontorister på olika nivåer. I armén ansåg han att alla äldre officerare som generalstaben hade utsett för att konkretisera de taktiska eller strategiska planerna var intellektuella, och som halv-intellektuella alla de – reservofficerare och yngre officerare – som är ansvariga för att se till att de genomförs korrekt av trupperna. Enligt Gramscis åsikt följde partiets organisation samma modell, med centralkommittén däruppe och de perifera organisationerna därnere.

Genom att på detta sätt definiera intellektuella utifrån sin särskilda verksamhet ville Gramsci slå fast en tydlig skillnad mellan olika sociala kategorier, och skilja den sorts intellektuella som kan vara av intresse för partiet från borgerliga intellektuella. Utifrån Gramscis analys bör således direktörer och verkställande direktörer i företagen, generaler, ledare för filosofiska skolor etc., betraktas som borgarklassens renaste representanter.

När Gramsci diskuterade ”den militära frågan och partiet” klargjorde han att det våldsamma erövrandet av makten gör att partiet måste skapa en organisation av militär typ som är djupt inplanterad i varenda gren av den borgerliga statsapparaten, och som under kampens avgörande ögonblick kan såra den och tillfoga den hårda slag. Men frågan om en militär organisation måste ses som en del av partiets mycket bredare arbete, ty denna speciella verksamhet förutsätter att den står i ett tätt ömsesidigt beroende med alla dess praktiska aktioner och hela dess ideologiska utveckling. Den militära organisationens rent tekniska sidor skulle inte ses isolerade. Dess politiska ledning var avgörande för dess förmåga och effektivitet. De som var ansvariga för den behövde ha ovanliga egenskaper som på många sätt var en funktion av partiets ideologiska nivå. Ett av den proletära revolutionens ovillkorliga krav, sa Gramsci, är att de väpnade styrkeförhållandena svänger över till arbetarklassens fördel. Men militära styrkeförhållanden ska inte bara uppfattas som att ha vapen eller kamp-

enheter, utan också som partiets förmåga att förlama den borgerliga statsapparatusens nervcentra. Exempelvis kan en generalstrejk vända de militära styrkeförhållandena till arbetarklassens fördel. Korrekta upplysningar om fiendens styrka var också ett oundgängligt villkor för att föra inbördeskrig. I en översikt av den italienska militären räknade han upp reguljära trupper och specialstyrkor som carabinieri, milisen, den statliga polisen och pensionerade officerare. Han lade stor vikt vid den sistnämnda kategorin som en militär och politisk kraft. Med tanke på Italiens geografiska form konstaterade han att ett av fiendens viktigaste offensiva vapen var pansartåg. När de körde längs den Adriatiska eller Joniska kusten kunde de immobilisera och sprida skräck inom befolkningen på de ställen där partiet inte hade skapat en militär organisation som i viss mån kunde lamslå de operationer som dessa kraftfulla verktyg för borgerliga aktioner genomförde.

Jag nämnde att Gramsci lade fram sin syn på frågan om ”konstituerande församlingen” eftersom han ville höra vad vi tänkte om den. Precis som andra kamrater som hörde hans framställning, hade jag intryck av att Gramsci lade mycket stor vikt vid vårt svar på hans tal. Han tröttnade aldrig på att upprepa att partiet led av maximalism och att hans politiska skolningsarbete bland oss hade som mål att skapa en kärna av personer som kunde ge ett mer hälsosamt ideologiskt bidrag till partiet. Alltför ofta, sa han, finns det i partiet en rädsla för allt som inte tillhör den gamla maximalistiska frasboken. Folk tror att den proletära revolutionen är något som anländer färdigt vid en viss tidpunkt. Varje taktisk åtgärd som inte överensstämmer med denna drömlika subjektivism betraktas som en förvrängning av revolutionens taktik och strategi. Så det talas ofta om revolutionen utan någon exakt tanke på vad som krävs för att framkalla den, de medel som är nödvändiga för att uppnå den som ett mål, eller hur dessa medel ska anpassas till olika historiska situationer. Det fanns en övergripande tendens att ranka ord högre än politiska aktioner, eller att blanda ihop de två. Det var därför Gramsci kallade frågan om den konstituerande församlingen för en ”käftsmäll”.

Hans föredragning av detta tema koncentrerade sig på två begrepp: 1) taktiken att vinna allierade till proletariatet; 2) taktiken att erövra makten. Han utvecklade dem i grova drag så här. När den italienska reaktionen berövade proletariatet dess parti, klassorganisationer, press, varje laglig möjlighet till möten och strejker, så hade den tagit ifrån det de mest oundgängliga kampmedlen för att relativt snabbt uppnå sin hegemoni som klass. Italien var huvudsakligen ett jordbruksland som kännetecknas av stora skillnader mellan nord och syd, både i de ekonomiska strukturerna och de sociala skikten inom de arbetande klasserna. Den industriella utvecklingen i syd sackade efter den i norr även när kapitalet blev mer centraliserat. Av historiska skäl var bönderna i viss mån fortfarande underordnade småborgerliga element som utgjorde jordbruksbourgeoisins bästa länk för att hålla nere bönderna. Det italienska proletariatets uppgift att vinna över allierade klasser var därmed ytterst vansklig och svår. Men utan stöd från dem hade proletariatet ingen chans att bygga en verkligt revolutionär rörelse. Med tanke på de speciella historiska förhållanden som hade hämmat böndernas och småbourgeoisins politiska utveckling i Italien, och partiets för närvarande begränsade möjligheter att i någon större utsträckning ändra deras politiska och organisatoriska underutveckling, så var det inte svårt att förstå att partiet behövde en handlingslinje som utvecklades i stadier och på så sätt blev begriplig och tillgänglig för dessa samhällsskikt.

Under nuvarande förhållanden för folkets liv och kamp var bönderna, och speciellt småbourgeoisien på landsbygden, oförmögna att identifiera sig med kommunistpartiet, eller dess paroller och slut-

giltiga mål. Dessa samhällsskikt kunde bara påbörja en direkt kamp om makten i stadier: det vill säga om partiet steg för steg fick dem att se rättvisan i sitt program och det falska i de andra partiernas program, vars demagogi bönderna och småbourgeoisien fortfarande trodde på. Idag är det enkelt att övertyga bönderna i söder om att kungen är överflödig, men mycket svårare att övertyga dem att han kan ersättas av en arbetare, precis som de inte tror att det är möjligt för dem att ersätta sin herre. En småborgare eller yngre officerare i armén som är frustrerad över de osäkra levnadsförhållandena eller frånvaron av befordran, kommer att ha lättare att tro på att hans lott kommer att förbättras av en republikansk regim än av ett sovjetsystem. Det första steget som dessa skikt behövde vägledas till var att uttrycka sig om konstitutionella och institutionella tvistefrågor. Varenda arbetare, till och med den mest underutvecklade bonde från Basilicata eller Sardinien, förstår idag hur meningslös monarkin är.

På detta område kunde partiet förena sina styrkor med andra partier som kämpade mot fascismen i Italien, men inte följa efter dem. Partiets mål var att erövra makten med våld och upprätta proletariats diktatur, och det skulle man uppnå genom att anpassa taktiken till den historiska situationen och styrkebalansen mellan klasserna under kampens på varandra följande faser. Under förutsättning att partiet kunde navigera sig fram under dessa faser, skulle dess politiska förmåga sedan vara beroende av att det gick utöver sina mellanliggande krav under många stadier för att öppna vägen till de samhällsskikt det måste vinna över för att förändra styrkebalansen. Men även om reaktionens tryck skulle minska i Italien under den närmaste framtiden, så skulle partiets aktioner ändå stå inför stora svårigheter. I bästa fall kunde det räkna med högst 6.000 medlemmar. Dela det med antalet regioner i Italien så är gränserna för dess effektivitet uppenbara. Under sådana förhållanden kunde det inte vara tal om att erövra makten utan att gå igenom en övergångsperiod, om än av relativt begränsad varaktighet.

Det fanns två scenarier för revolutionen i Italien, en mer sannolik än den andra. Gramsci hävdade att den mest troliga skulle omfatta en övergångsperiod. Partiets taktik kunde föreställa sig det utan att vara rädd för att framstå som mindre revolutionärt. Det borde göra parollen om en konstituerande församling till sin, inte som ett mål i sig själv utan som ett medel, innan något annat antifascistiskt parti anammade den. Församlingen skulle erbjuda en institutionell ram så att dess representanter kunde föra fram arbetarklassens mest överhängande krav, misskreditera alla planer på fredliga reformer, och visa den italienska arbetarklassen att den enda lösningen för Italien var en proletär revolution. Här tyckte Gramsci om att erinra om ”Unga Sardiniens förbund” i Turin 1919, då partiets välavvägda och lägliga aktioner hade samlat de fattiga mot de rika, och värvat dem till det sardiska socialistiska skolningsförbundet i fackföreningarnas lokal. Som ett direkt resultat av det hade soldater från arméns Sassaribrigad tagit ställning för arbetarklassen i Turin. Detta, sa han, var något av en liten konstituerande församling. Han tillade att den första punkten i bolsjevikernas regeringsprogram hade innefattat kravet på en konstituerande församling. För att få till stånd en överenskommelse med de antifascistiska partierna utifrån ett politiskt oberoende och en överlägsen styrkeposition måste partiet göra anspråk på samma tanke. På detta sätt skulle vår taktik få oss att uppnå de mål som partiet hade ställt för sig, utan att bekymra sig om beteckningar.

Efter en meningsskiljaktighet med mig tillade Gramsci – som dittills inte hade sagt vid vilken tidpunkt en konstituerande församling kunde förverkligas – att vi, när de ekonomiska förhållandena i

Italien försämrades, skulle få se sporadiska men återkommande utbrott av folklig oro, och denna oro skulle vara ett tecken på att en konstituerande församling hade blivit genomförbar i Italien. Men partiet skulle börja kräva en konstituerande församling omedelbart. Eftersom han antog att de objektiva förhållandena för en proletär revolution hade existerat i Europa under mer än 50 år, analyserade inte Gramsci den italienska ekonomins ömsesidiga beroende av de andra kapitalistiska staternas ekonomier, den fördjupade världsekonomiska krisens inneboende konsekvenser, arbetarklassens radikalisering och det sönderfallande sociala stödet för vissa pseudoproletära (socialdemokratiska) partier, eller det politiska inflytandet i stort av den sovjetiska ekonomins utveckling. Vi måste, sa han, vara mer politiska, bättre på att agera politiskt, mindre rädda för att göra politik. När han i förbigående dröjde för att överväga parollen om en ”arbetar- och bonderegering”, sa han att den var historiskt överspelad och borde ersättas med en ”republik av arbetar- och bondesovjeter i Italien”. Gramsci utvecklade inte detta resonemang, men såvitt jag minns var innebörden att parollen ”arbetar- och bonderegering” hade tagits över av pseudoproletära och demokratiska partier, vilket talade för att deras sociala bas hade förändrats. Jag kan inte säga om Gramsci menade att denna förändring hade pressat dessa partier åt vänster eller bara till ett mer demagogiskt språkbruk.

Efter Gramscis föredrag uppmanades vi att uttrycka våra egna uppfattningar om kravet på en konstituerande församling. Utifrån sin egen förmåga sa var och en vad de tyckte och på det hela taget höll nästan alla med om Gramscis ståndpunkter. De som var för var kamraterna Tulli, Lai, Piacentini, Ceresa, Spadoni, Lo Sardo och några andra som jag inte minns namnet på. De som var mot var Succhia från Rom och jag. På Gramscis önskan uppmanades icke desto mindre alla som var närvarande under diskussionen att begrunda frågan och komma tillbaka och säga vad de tyckte två veckor senare. Detta kom aldrig till stånd eftersom Gramsci, under inflytande från felaktiga informationer, trodde att diskussionerna bland kamrater på olika avdelningar i fängelset var på väg att bli fraktionella.

Vid ett kort möte meddelade Gramsci att han skulle ställa in samtalen bland kamraterna under sex månader eftersom den politiska skolningen var bristfällig. Så frågan om den ”konstituerande församlingen” föddes och dog i Turi di Bari, men den förblev levande i kamrat Gramscis tänkande – så mycket att han i oktober 1932 talade om den med mig med samma djupa övertygelse och entusiasm som han hade visat 1930.

Dagen efter Gramsci föredrag bad jag honom att lägga fram sin uppfattning om fascismen – vilka historiska förhållanden som han trodde hade skapat den, vilka intressen den representerade och vad den hade för social sammansättning. Jag ansåg att våra perspektiv för situationen i Italien inte kunde vara objektiva utan en klar förståelse av allt detta. Gramsci gick med på mitt förslag och påföljande dag skisserade han en historisk återblick över fascismen som jag ska försöka sammanfatta så kortfattat som jag kan, för att undvika att förvanska Gramscis tankar bland alla detaljer.

Så här resonerade han:

Fascismen som vi ser den i Italien är en speciell sorts borgerlig reaktion som uppstått ur specifika historiska omständigheter för borgarklassen i allmänhet och vårt land i synnerhet. Den italienska fascismen går inte att förstå på rätt sätt utan att placera den i det italienska folkets historia, och i Italiens ekonomiska och politiska strukturer. Om vi vill ha en mer välgrundad förklaring av de

speciella dragen hos den reaktion som kallas fascism i Italien, så måste vi åtminstone gå tillbaka till de historiska grundvalarna för de successiva stadierna under den italienska statens enande, till kyrkans skamliga inflytande, till demokratins och socialdemokratins handlingar. Den italienska borgarklassens bristande politiska enhet har sina rötter i vårt lands ekonomiska struktur, och var slående under kampen för italiensk självständighet, och förklarar till stor del fascismens ursprung och utveckling, som när de historiska förhållandena väl var mogna fick till funktion att ena alla borgarklassens styrkor.

Avsaknaden av en verklig borgerligt-demokratisk revolution i Italien lämnade en hel rad frågor olösta, som om de hade lösts skulle ha givit den italienska borgarklassen större sammanhållning. Nu skärpte de istället klasskampen och påskyndade proletarietets utveckling. Om den italienska borgarklassens deltagande i Första världskriget verkade ge den en enhet som den aldrig hade haft tidigare, så öppnade efterkrigsperioden återigen alla de motsättningar som kriget delvis hade minskat, och återskapade alla det italienska samhällets gamla problem i förvärrad form. Detta var ett historiskt ögonblick som bestäms av något som kan kallas en balans mellan de krafter som ställts mot varandra. På ena sidan kämpade de borgerliga krafterna utan någon politisk enhet för att vältra över kostnaderna för kriget på arbetarklassen, medan å andra sidan arbetarklassen under ledning av Socialistpartiet kämpade för att erövra makten utan att själv ha uppnått någon klassenhet. Men medan det italienska proletarietet vilseleddes av Socialistpartiet och vattnade ur sin revolutionära potential i en taktik som inte ledde till något maktövertagande, så lyckades borgarklassen omgruppera sina styrkor för att kämpa mot arbetarklassen.

Den fascistiska rörelsens första fas började med våldsamma gäng som betalades av jordägare inom vissa jordbruksområden och speciellt i Podalen, och uttryckte borgarklassens kamp mot arbetare i allmänhet och i synnerhet jordbruksbourgeoisens kamp mot lantbruksarbetarnas föreningar. Den italienska borgarklassens taktik följde två linjer: en riktad mot fackföreningarna och den andra mot Federterra.* Men angreppet inleddes på landsbygden innan det övergick till städerna, och vände på så sätt på det traditionella mönstret att städerna sätter fart på landsbygdssamhället. I början rekryterades de fascistiska organisationernas aktiva element bland samhällets avskum. Under den andra fasen, efter att Giolittis regering gav dem stöd, kom de från småbourgeoisien på landsbygden och i städerna, som trodde att det hade blivit deras tur att avgöra Italiens framtid. Detta ögonblick sammanföll med att fascismens sociala bas vidgades, och att den revolutionära impuls som hade uttryckts i vägen av fabriksokupationer tynade bort. Via det prisma som det fascistiska partiets tumultartade och motsägelsefulla aktioner utgjorde, återspeglade hela den politiska kampens fortsatta utveckling i Italien olika faser i konflikten mellan proletarietet och den aktion/reaktion av samhällsklasser som borgarklassen hade grupperat mot det. Denna process skedde mer eller mindre samtidigt som kapitalet centraliserades i Italien och ledde till att finanskapitalet fick herraväldet, och fascismens politik underordnades dess intressen.

I ett visst ögonblick blev således fascismen den sorts organisation som togs i anspråk för att försvara de intressen som denna del av den italienska borgarklassen hade, samtidigt som den i viss mån och med olika medel lyckades mildra skillnaderna i intressen inom klassen som helhet. Detta arbete underlättades av att många italienska institutioner hade en antidemokratisk karaktär,

* Organisation för lantbruksarbetare – öa.

inklusive ett juridiskt system som hindrade varje möjlighet att stävja de starkaste ekonomiska gruppernas överdrivna makt, ett parlament som var underkastat kungens godtyckliga makt, en domarkår som inte var valbar, och så vidare.

Samtidigt med denna centralisering av borgarklassens styrkor hade arbetarklassen radikaliserats, om än i mycket långsammare takt – en process som delvis uttrycktes i kommunistpartiet och dess ideologi. Även om fascismen fullständigt hade misslyckats med sitt mål att lösa den ekonomiska krisen, så gjorde den det ändå möjligt för den italienska borgarklassen att utan alltför mycket oro få bukt med efterkrigstidens djupa politiska kris och få till stånd en relativ stabilisering av sin ställning. Detta skedde givetvis på arbetarklassens bekostnad. Även om den italienska krisen hittills hade hållits tillbaka, så skulle den förvisso fördjupas, med konsekvenser som redan syntes i oroligheter bland arbetare och bönder och ett växande ekonomiskt och politiskt missnöje. De objektiva förutsättningarna för proletariatet att erövra makten fanns redan för handen. Men de räckte inte. Breda skikt bland massorna – speciellt bönderna – saknade arbetarnas politiska mognad. De pseudoproletära socialistpartierna och klickarnas inflytande hade inte undanröjts. Partiet stod inför ett överhängande problem att åstadkomma proletariats hegemoni, utan vilken det är omöjligt att erövra makten. Det måste vara förberett på att borgarklassen kommer att ta till extrema åtgärder för att försvara sig själv, och det kan i Italien gå så långt som att avträda jord till bönderna. Det största problemet var fortfarande styrkeförhållandena mellan klasserna. Partiet måste ta hänsyn till vårt lands specifika drag och dess aktioner ska ha som mål att snabbt förändra styrkebalansen till arbetarklassens fördel.

I min sammanfattning av Gramscis tankar har jag litat till mitt minnes tillförlitlighet och åsidosatt alla sekteristiska element och har försökt att inte göra dem ogiltiga med hjälp av mina egna åsikter. Jag kan inte garantera att jag har rapporterat exakt allt som Gramsci sa till oss för två och ett halvt år sedan. Var och en som läser och vill diskutera rönen i denna rapport bör ha det i åtanke.⁵

Jag hörde aldrig Gramsci tala om partiets politik. När någon frågade honom om det svarade han utan att tveka: ”Jag tycker att partiets linje är korrekt”. Men hans analys av den italienska situationen antydde att den inte var korrekt. Det gjorde oss obehagliga till mods och gjorde oss desillusionerade istället för att stimulera till eftertanke och diskussion. Den uppenbara skillnaden mellan den politiska linje som partiet drev och den inriktning som Gramsci föreslog som det enda effektiva sättet att bekämpa fascismen var oacceptabelt för en del av oss, trots vår respekt för och tillgivenhet mot Gramsci.

Lo Sardo hade fått njurinflammation i fängelset, och höll uppenbarligen på att tackla av.⁶ Han var medveten om sitt tillstånd och bad om tillåtelse att få dö bland sina släktingar. Inrikesministeriet meddelade honom, via fängelsemyndigheterna, att han skulle få göra det om han underkastade sig regimen. Det förakt med vilket denna kamrat, som då var ungefär 75 år, bemötte detta svar förvånade de av oss som älskade honom och som skulle ha förlåtit honom för en sådan handling om det lät honom leva några år till. Lo Sardo valde att stanna i fängelset och se sig själv sakta dö hellre än att be om nåd. Lai, som stod honom närmast, skötte honom som en älskad son, men det räckte inte

5 Här slutar den rapport från Lisa som publicerades i *Rinascita*.

6 Francesco Lo Sardo (1871-1931): Socialistisk kämpe från Sicilien, som 1924 blev öns första kommunistiske deputerade.

för en som var så sjuk som Lo Sardo. Under våra timmar på fängelsegården bad jag honom ibland att spela schack med mig på ett bräde som vi hade ritat med en tegelsten på en stenbänk, och lät honom avsiktligt vinna. Det gjorde Lo Sardo mycket glad eftersom han tolkade det som att hans intellektuella förmåga inte hade minskat. Men det var inte så. Till slut togs han in på sjukhus, där denna tappre kämpe, fläckfritt lojal mot arbetarklassen, dog. Tulli höll en minnesstund för honom på fängelsegården där Gramsci och resten av oss stod i vördnad mot honom. Ännu en kämpe, den äldste bland oss, hade lämnat oss för alltid. Arvet efter honom var de strider han hade kämpat med en glöd som var typiskt för det ädla riket Sicilien, och det exempel han gav hur man skulle försvara en tanke som han offrade sitt liv för.

Strax efter diskussionen om den politiska situationen i Italien anlände Bruno Tosin till Turi di Bari. När en ny kamrat kom till vårt fängelse hälsades han alltid som en budbärare från världen utanför som under några dagar lyste upp tillvaron för de som hade dömts innan honom. Vi ville veta så många saker och fråga så många frågor, men framförallt ville vi få nyheter om vad som hände i Italien, om partiets arbete och framtidsutsikterna för att fascismen skulle falla. Tosin hade varit partifunktionär som innan sin arrestering hade arbetat med Camilla Ravera i Turin. Han var en välutbildad kamrat som hade gått igenom en utbildning i den leninistiska skolan och hade arbetat som partikader i flera år. Han kunde därmed ge oss viktig politisk och ekonomisk information, berätta i vilken omfattning partiets politik tillämpades av arbetare, vilka styrkor som stod oss till buds i landet, hur partiet såg på fascismens framtid.

Den information som Tosin gav till oss var samma som vi redan kände till, men det som slog oss med häpnad var hans påstående att partiet förväntade sig en revolution i slutet av året. Vi dolde inte vår misstro mot denna smickrande förutsägelse, och bad honom berätta för Gramsci det han hade sagt till oss. Påföljande dag träffade Gramsci, som vi redan hade förvarnat, Tosin. Han frågade Tosin när och var han hade arresterats, hur långt hans straff var, var han hade varit aktiv innan sin arrestering. När Tosin svarade på de första frågorna blev Gramscis ansiktsuttryck mer uppmärksamt, nästan bistert. Så frågade han plötsligt: ”Hur många aktiva kamrater fanns det i Turin och på landsbygden när du arbetade där?” Tosin tänkte efter ett tag och svarade sedan: ”Kanske etthundra.” Då drog Gramscis ansikte ihop sig till ett uttryck som var typiskt för honom vid allvarliga tillfällen. Utan vidare frågade han Tosin, medan han tog hans arm med en vänlig gest: ”Så ni ville göra revolution med det antalet kommunister?” Tosin såg ut som om han hade fått en elchock och kunde inte svara. Gramsci var inte den sortens kamrat som, efter att ha uttryckt en bister uppfattning (som i detta fall inte bara gällde Tosin), skulle låta en kamrat vara förödmjukad eller förolämpad. Han fortsatte att tala med Tosin om olika ämnen som om inget hade hänt. Men hans ansiktsuttryck antydde att han inte hade återfått sitt vanliga lugn.

Gramscis analys av den italienska och internationella situationen hade splittrat kamraterna i Turi i två motsatta läger och utlöste en intensiv, passionerad diskussion i våra celler och på motionsplanen. Det var inte ovanligt eller onaturligt för kamraterna att ha diskussioner, och inte heller överraskade det fängelsevakterna. Men Gramsci intog en annan hållning och fruktade att dessa diskussioner skulle skapa verkliga fraktioner bland oss. Piacentini och Ceresa måste ha uppmuntrat denna helt ogrundade rädsla genom att förvanska våra diskussioner, vars syfte huvudsakligen var att klargöra frågor som Gramsci hade rest och som ingen av oss hade bestämda åsikter om. Precis när

vi förberedde oss för att föra fram några av våra slutsatser till Gramsci sammankallade han således oss och sa att han avbröt alla fortsatta diskussioner i sex månader för att förhindra att det uppstod fraktioner. Detta tillkännagivande gjorde alla som hade hört Gramsci tala besvikna, eftersom det förnekade oss chansen att fortsätta en diskussion som skulle ha hjälpt oss att klargöra våra uppfattningar om vissa sidor av den linje som Gramsci ansåg att partiet borde driva, och minskade förvisso inte förbittringen som pyrde, speciellt bland de yngsta fångarna, och av orsaker som inte alltid var politiska. Var det den verkliga orsaken till varför Gramsci straffade vår grupp genom att beröva den chansen att diskutera en fråga, om vilken han hade sagt att han ville veta vad vi tyckte?

Enligt min åsikt var den mest troliga orsaken till hans beslut hans hälsotillstånd, och den regel han hade ställt för sig själv att följa fängelsereglerna bokstavligen, för att undvika att förflyttas till en annan sektion i fängelset eller ännu värre skickas till ett annat fängelse. Detta antagande kan verka ologiskt, men det är fullt möjligt med tanke på Gramscis hälsotillstånd vid den tidpunkten. Hans sömnproblem hade blivit mer intensiva, till och med obotliga, trots höga doser sömntabletter. Inspektionen av våra celler vid midnatt väckte honom och under resten av natten kunde han inte somna om. Fängelsemyndigheterna vidtog en del åtgärder för att göra inspektionerna mindre bullrande men det var till föga hjälp. Sanningen är att Gramscis hälsa blev sämre för varje dag. De första tecknen på hans försämring kom när han gång på gång började hosta blod, mot vilket de bote-medel som fanns i fängelset inte kunde göra särskilt mycket. Gramsci skulle ha behövt flytta till ett sanatorium i en stödjande omgivning för att få en chans att tillfriskna. Turi var inte något sådant ställe, även om han lyckades få mediciner skickad till sig av sin svägerska Tatjana.

Att sitta vid bordet så många timmar som han gjorde under dagen förvärrade dessutom hans fysiska tillstånd. Ibland rådde vi honom att vila på dagen, men han lyssnade inte på oss. Jag sitter i redaktionen på *L'Ordine Nuovo*, sa han, och anser att jag måste skriva en artikel varje dag. Urvalet av ämnen han behandlade återspeglar enligt min uppfattning detta svar. Gramsci ville förvisso ge eller föreslå ursprungliga lösningar på Italiens problem, hjälpa den italienska rörelsen att gå framåt politiskt längs linjer som han ofta hade pekat på. Hans diskussion om fordismens problem var i själva verket ett svar på uppfattningar som den ärade kamraten Riboldi intog i Turi di Bari – efter att ha läst några böcker av Ford beslutade han att fordismen var likvärdigt med socialism.⁷ Eftersom Riboldi skrev en bok om ämnet finns det ingen tvekan om att han bad Gramsci att skriva ner vad han troligen skulle ha sagt om den i *L'Ordine Nuovo*. Vi kan bara gissa vad Gramsci skrev, och varför han kände en så stark önskan att skriva, men han gav ingen ytterligare förklaring. Han sa bara att han skrev om Benedetto Croce, eller de intellektuellas funktion, eller Vatikanen, men utan att gå in på de frågor han ville ta itu med när han gjorde det. Ansåg han att hans kamrater var dåligt utrustade för att diskutera dem, eller höll han tyst för att han fruktade att hans arbete kunde ha komprometterats av någon oförsiktighet som kunde nå fängelsemyndigheternas öron? Jag tror att den andra hypotesen ligger närmare sanningen.

Objektivt sett litade inte Gramsci på någon kamrat. Inte för att han trodde att någon kunde rapportera det faktiska innehållet i det han skrev till myndigheterna, vilket han hursomhelst försökte dölja med gäckande ordvändningar, och som få kamrater för det första ens kände till. Det var på grund av

7 Ezio Riboldi: tidigare socialistisk deputerad i det italienska parlamentet som anslöt sig till kommunistpartiet och fängslades på 1920-talet. Fick amnesti och uteslöts ur PCI 1933.

att atmosfären i fängelset skapade systematiska känslor av misstro mot allt, speciellt i Gramscis fall när hans allmänna fysiska tillstånd och hälsotillstånd var så dåligt. Gramsci kände ett absolut behov att stanna i Turi di Bari, och ville inte riskera att överföras till ett annat fängelse. Han var ledare för kommunistpartiet och visste hur noga han övervakades och hur många risker han löpte varje dag. Om vi tittar på det på detta sätt kan vi förstå och rättfärdiga hans skygghet mot människor och saker.

Jag drabbades av feber som de två läkarna i fängelset diagnosticerade som tyfus. Eftersom politiska fångar inte fick använda fängelsets sjukstuga fick den cell jag delade med Riboldi och Pertini duga, trots att den saknade de mest grundläggande medlen för att vårda en patient vars feber var 40-41 grader. Med tillstånd från fängelsemyndigheterna tog Pertini och Lai, som jag har så mycket att tacka för deras tillgivenhet, på sig att i tur och ordning sköta om mig dag och natt och gav mig en vård som jag säkert inte kunde ha fått på fängelsets sjukstuga.⁸ Men jag var sjuk under flera månader och mitt tillstånd blev allt sämre för varje dag. Pertini tvingades diskutera med doktor Cisternino, som var fascistpartiets sekreterare i Turi di Bari, och regelbundet uttryckte sin överraskning över att jag aldrig blev sinnesförvirrad trots den skyhöga febern. Denna läkare stammade, hade begränsade medicinska kunskaper och var därtill en småaktig och sekteristisk fascist. En morgon upprepade han sin vanliga refräng att jag borde ha blivit sinnesförvirrad. ”Hans tänkande är fortfarande klart”, sa han. På vilket Pertini svarade: ”Klarare än ditt.” Det följde ett gräl och Pertini hamnade nästan i isoleringscell igen. Kamraterna i Turi var oroade över mitt hälsotillstånd och bad fängelseledningen att överföra mig till ett sjukhus, men när godkännandet kom från ministeriet var jag inte längre i ett transportdugligt skick. Jag kunde förstå att mitt tillstånd var kritiskt eftersom jag hela tiden fick besök av den lokala församlingsprästen, trots att jag aldrig hade kontaktat eller uppmuntrat honom, och av vaktchefen som kom varje kväll för att se om jag levde. Fängelsemyndigheterna hade redan informerat min familj om mitt tillstånd, så alla formaliteter var klara för min övergång till livet efter detta.

Min familj skulle inte ha kunna komma från Livorno till Turi di Bari om inte Pertini hade ordnat fram pengar till dem till resan. En munk, som var vän till Pertinis mor och ofta kom till Turi för att träffa honom och ge honom nyheter om henne, anförtroddes denna uppgift, och min familj fick medel för att komma och träffa mig. Mina systrar kom till Turi åtföljd av en professor från universitetet i Bari som hade rekommenderats av vänner som bodde där. Det var detta besök av mina systrar som hindrade min resa till den andra världen. I närvaro av de två fängelseläkarna, vaktchefen och mina systrar, fick jag en snabb diagnos som gjorde alla överraskade, i synnerhet de två läkarna som hade ansvar för mig. ”Vilken sjukdom behandlar ni honom för?”, frågade professorn. ”Tyfus”, mumlade läkarna. Professorn gjorde en avvisande gest och sa att min feberkurva borde ha sagt dem att jag hade Maltafeber. Utan vidare diskussion föreslog han hur jag skulle botas. Ingen mer is (jag konsumerade 18 kg per dag) eller lavemang eller bantning. De måste omedelbart utfodra mig, till att börja med en fjärdedels äggula dagligen och successivt ge mig mer mat. Om det fanns en trädgård skulle jag tas ut för att få frisk luft. Den käre professorn, vars namn jag har glömt, hade uppenbarligen aldrig suttit i fängelse för då skulle han ha förstått att fångarna inte får vissa privilegier.

⁸ Sandro Pertini (1896-1990): Socialist som kom att spela en ledande roll i motståndsrörelsen. Blev deputerad och senator för PSI efter kriget, och så småningom republikens president (1978-1985). Giovanni Lai: sardisk kommunist, aktiv i Cagliari och medlem i centralkommittén efter kriget.

Gramsci följde hur min sjukdom utvecklades med samma oro och tillgivenhet som de andra kamraterna visade mig. En dag kikade han in genom det lilla fönstret i min celldörr och sträckte in sin arm och gav mig en liten bukett blommor som han hade odlat och plockat i ett hörn på gården där han fick sin motion. ”Hur mår du?”, frågade han, och efter att ha önskat mig ett snabbt tillfrisknande gick han tillbaka till sin cell. Det var en ovanlig gest för en man som Gramsci, som inte var sentimental. Men istället för att kväva eller torka ut känslor så uppmuntrar fängelset en att visa dem, i synnerhet mot kamrater. Det får dem som har berövats friheten att enas och försvara samma tanke, samma syn på världen. Det är inte alls sant att behovet att försvara sitt liv skapar själviskhet som dödar solidariteten, utan ett vanligt liv i fängelset stärker i själva verket den. Min sjukdom tog lång tid på sig att försvinna trots alla kurer jag gick igenom. Min feber sjönk men försvann inte, så att jag till slut förflyttades till ett annat fängelse där jag kunde dra fördel av ett radikalt annorlunda klimat.

Översättning från italienska [till engelska] Eleanor Chiari